

Percepcija dentalnog turizma među studentima dentalne medicine

Domazet, Krešimir

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, School of Dental Medicine / Sveučilište u Zagrebu, Stomatološki fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:127:414992>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-18**

Repository / Repozitorij:

[University of Zagreb School of Dental Medicine Repository](#)

Sveučilište u Zagrebu
Stomatološki fakultet

Krešimir Domazet

**PERCEPCIJA DENTALNOG
TURIZMA MEĐU STUDENTIMA
DENTALNE MEDICINE**

DIPLOMSKI RAD

Zagreb, 2021. godina

Rad je ostvaren u: Zavod za dentalnu antropologiju Stomatološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Mentor rada: izv. prof. dr. sc. Marin Vodanović, Zavod za dentalnu antropologiju Stomatološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Lektor hrvatskog jezika: Ema Ivanković, mag. educ. philol. croat. et philol. lat.

Lektor engleskog jezika: Maja Sarić Budić, prof.

Sastav Povjerenstva za obranu diplomskog rada:

1. _____
2. _____
3. _____

Datum obrane rada: _____

Rad sadrži:

41 stranicu

17 slika

1 CD

Rad je vlastito autorsko djelo koje je u potpunosti samostalno napisano uz naznaku izvora drugih autora i dokumenata korištenih u radu. Osim ako nije drukčije navedeno, sve ilustracije (tablice, slike i dr.) u radu su izvorni doprinos autora diplomskog rada. Autor je odgovoran za pribavljanje dopuštenja za korištenje ilustracija koje nisu njegov izvorni doprinos, kao i za sve eventualne posljedice koje mogu nastati zbog nedopuštenog preuzimanja ilustracija odnosno propusta u navođenju njihovog podrijetla.

Zahvala

Želim zahvaliti svojim roditeljima i bratu na podršci, ljubavi i savjetima. Moj ste vječni oslonac i vjetar u leđa.

Hvala svim prijateljima koje sam stekao tijekom studiranja, vi ste ga učinili nezaboravnim.

Zahvalio bih i svom mentoru, izv. prof. dr. sc. Marinu Vodanoviću na susretljivosti i ljubaznosti koju je pokazao tijekom svih šest godina studija, a naročito za vrijeme pisanja ovog diplomskog rada.

I konačno, mojoj Martini hvala na ljubavi i vjeri u mene.

PERCEPCIJA DENTALNOG TURIZMA MEĐU STUDENTIMA DENTALNE MEDICINE

Sažetak

Dentalni turizam trenutno je najbrže rastući oblik medicinskog turizma. U Europi predstavlja tržišni udio od oko 50 % ukupne aktivnosti u medicinskom turizmu, dok je u Republici Hrvatskoj najveći izvor zarade u privatnom zdravstvu. Budući da se sve više doktora dentalne medicine u Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji odlučuje za bavljenje dentalnim turizmom, cilj je ovoga diplomskog rada prikupiti, statistički analizirati i u konačnici obraditi i objasniti podatke o mišljenjima i stavovima studenata dentalne medicine u tim trima državama o dentalnom turizmu kao djelatnosti koja uvelike utječe na svakodnevni rad, mjesto zaposlenja te način i izbor stručnog usavršavanja stomatologa u tim državama. Istraživanje je provedeno u obliku internetskog anonimnog anketnog upitnika od 20 pitanja koji je ispunilo 326 studenata dentalne medicine s osam fakulteta iz triju navedenih država. Dobiveni podaci statistički su obrađeni pomoću računalnih programa "Microsoft Excel 2010." i "Statistica" (Tibco, v. 13. 5. 0. 17, 2018.). Spearman Rank testom izračunani su koeficijenti korelacije. Rezultati istraživanja pokazali su da velika većina studenata ima pozitivno mišljenje o dentalnom turizmu i da ga doživljavaju kao profitabilnu djelatnost koja pozitivno utječe na kvalitetu stomatoloških radova u njihovim državama. Gotovo polovica studenata nije svjesna etički potencijalno problematičnih aspekata dentalnog turizma i potrebna im je bolja edukacija na tu temu. Unatoč trenutačno lošim perspektivama zbog pada ekonomskih aktivnosti, a naročito dentalnog turizma zbog pandemije bolesti COVID-19, značajan udio studenata i dalje ima planove o bavljenju dentalnim turizmom u budućnosti.

Ključne riječi: studenti, dentalna medicina, medicinski turizam, dentalni turizam

PERCEPTION OF DENTAL MEDICINE STUDENTS ABOUT DENTAL TOURISM

Summary

Dental tourism is currently the fastest growing form of medical tourism. In Europe, it represents a market share of about 50 percent of total activities in medical tourism, while in the Republic of Croatia it is the largest source of income in private health care. Since more and more dentists in the Republic of Croatia, Bosnia and Herzegovina and the Republic of Serbia decide to engage in dental tourism, the aim of this thesis was to collect, statistically analyze and ultimately process and explain the data on opinions and attitudes of dental students in these three countries on dental tourism as an activity that greatly affects daily work, place of employment and the manner and choice of professional training of dentists in these countries. The research was conducted online in the form of an anonymous survey questionnaire of 20 questions filled out by 326 dental students from eight faculties from the three mentioned countries. The obtained data was statistically processed using computer programs "Microsoft Excel 2010" and "Statistica" (Tibco, v. 13. 5. 0. 17, 2018). The correlation coefficients were calculated by the Spearman Rank test. The results of the research showed that the vast majority of students have a positive opinion about dental tourism and that they perceive it as a profitable activity that positively affects the quality of dental work in their countries. Almost half of the students are not aware of the potentially problematic ethical aspects of dental tourism and need better education on the subject. Despite the currently poor prospects due to the decline in economic activities and especially dental tourism due to the COVID-19 pandemic, a significant proportion of students still have plans to engage in dental tourism in the future.

Key words: students, dental medicine, medical tourism, dental tourism

SADRŽAJ

1. UVOD	1
1.1. Medicinski turizam	2
1.2. Dentalni turizam	4
1.3. Dentalni turizam u Republici Hrvatskoj	5
1.4. Dentalni turizam u Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji	9
1.5. Etički aspekti medicinskog i dentalnog turizma	9
1.6. Svrha rada	11
2. ISPITANICI I POSTUPCI	13
3. REZULTATI	15
4. RASPRAVA	26
5. ZAKLJUČAK	32
6. LITERATURA	34
7. ŽIVOTOPIS	40
8. DODATAK	
Anketni upitnik – ispis internetske stranice	

Popis skraćenica:

JCI (engl. Joint Comission International) – Zajedničko međunarodno povjerenstvo

ISQUA (engl. International Society for Quality in Health Care) – Međunarodno društvo za kvalitetu zdravstvene skrbi

NCQA (engl. National Committee for Quality Assurance) – Nacionalno povjerenstvo za osiguravanje kvalitete

ISO (engl. International Organization for Standardization) – Međunarodna organizacija za standardizaciju

ESQH- (engl. European Society for Quality in Healthcare) – Europsko društvo za kvalitetu zdravstvene skrbi

1.1. Medicinski turizam

Premda je povijest medicinskog turizma izrazito duga, te seže barem do antičke Grčke i njenih više od 300 Asklepeiona, hramova-lječilišta boga Asklepija u koja su ljudi iz čitava helenskog svijeta, pa i šire, putovali da bi ih eminentni stručnjaci poput Hipokrata izliječili od bolesti, fenomen naglog porasta prihoda od ove djelatnosti u određenim dijelovima svijeta u posljednjih dvadesetak godina povećao je interes znanstvenika, medija i javnosti za ovu temu (1, 2). Naime, medicinski turizam postao je prava globalna industrija i bilježi ubrzani rast prometa i prihoda, tako da je tržište medicinskog turizma sa 61 milijarde dolara u 2017. po Allied Market Research (2021.) naraslo na 104,7 milijardi dolara u 2019. i prije pandemije bolesti COVID-19 predviđalo se da će do 2027. narasti na 273,7 milijarde dolara s prosječnom stopom rasta od 12,8 % godišnje (3, 4).

Proizvodi zdravstvenog turizma su lječilišni, termalno-kupališni, wellness i medicinski turizam. Medicinski turizam jedan je od podoblika zdravstvenog turizma koji podrazumijeva putovanja izvan mjesta stalnog boravka, odnosno putovanja u određene destinacije radi ostvarivanja zdravstvene zaštite koja može uključivati različite zahvate i tretmane, od stomatoloških i kirurških zahvata (plastična i estetska kirurgija, ortopedija, oftalmologija i dr.) pa do dermatoloških, psihijatrijskih, alternativnih i drugih tretmana, umjetne oplodnje te fizikalne medicine i rehabilitacije, sve uz pripadajuće usluge njege i oporavka. Medicinski turizam odvija se u medicinskim ordinacijama, klinikama, poliklinikama i specijalnim bolnicama.

Prema Bookman i Bookman (5), široko definiran kao putovanje s ciljem poboljšanja vlastitog zdravlja, medicinski turizam je gospodarska djelatnost koja podrazumijeva trgovanje uslugama i predstavlja spajanje najmanje dva sektora: medicine i turizma.

Ghosh i Mandal (3) navode da trenutno postojeća literatura nije dovoljno jasna po pitanju što obuhvaća medicinski turizam. Puno istraživača naizmjenično koristi ovaj koncept sa sličnima poput zdravstvenog turizma, wellness turizma, pacijenata na godišnjem odmoru i turista koji se liječe. Preciznija definicija po Connellu (6) označava medicinski turizam kao pojavnost u kojoj ljudi često putuju na velike udaljenosti u zemlje u inozemstvu kako bi dobili medicinsku, stomatološku i kiruršku skrb, a istovremeno bili na odmoru.

Nekadašnji trend putovanja ljudi iz siromašnih zemalja u kojima nisu imali adekvatan pristup zdravstvenoj zaštiti u bogatije zapadne zemlje radi opsežnih i kompleksnih medicinskih zahvata potpuno se promijenio (5). Danas su glavna emitivna tržišta medicinskog turizma upravo ekonomski najrazvijenije zemlje poput SAD-a, Kanade, Japana, Ujedinjenog Kraljevstva,

Irske, Njemačke, Austrije, Italije, Novog Zelanda i Australije dok su Meksiko, Mađarska, Indija, Tajland, Filipini, Turska, Češka, Poljska, Bugarska, Republika Hrvatska, Kostarika, Rumunjska, Litva, Srbija, Peru, Singapur, Kuba, Kolumbija, Ujedinjeni Arapski Emirati, Izrael i Hong Kong zemlje u kojima se odvija najviše aktivnosti iz domene medicinskog turizma (2, 7, 8, 9, 10, 11, 12). Nadalje, više od 50 zemalja prepoznalo je potencijal i veličinu tržišta medicinskog turizma i uložilo je u njegov razvoj i prilagodilo svoje zdravstvene sustave za prihvat velikog broja stranih pacijenata (13).

Postoji čitav niz okolnosti i pojavnosti koje su stvorile uvjete za nagli rast tržišta medicinskog turizma.

Mogu se podijeliti na čimbenike koji potiču potencijalne turiste na putovanje iz matičnih zemalja radi liječenja, poput visokih cijena medicinskih zahvata i zdravstvenih usluga općenito, neadekvatnog i preskupog zdravstvenog osiguranja, nepokrivenosti zdravstvenim osiguranjem određenog dijela zahvata, a naročito onih koji su estetske prirode, dugih lista čekanja, primjerice već 2008. više od dva milijuna Britanaca nije imalo adekvatan pristup zdravstvenoj zaštiti zbog toga što školovani kadar radije bira raditi u privatnom sektoru umjesto kao zaposlenici državnog sustava zdravstvene zaštite (14, 15, 16).

Zapanjuje podatak da su u SAD-u premije zdravstvenog osiguranja postale toliko visoke da tvrtke nude zaposlenicima plaćen put, smještaj i potpuni medicinski tretman u nekoj od atraktivnih destinacija etabliranih u sektoru medicinskog turizma umjesto plaćanja zdravstvenog osiguranja (17).

S druge strane, ističu se čimbenici koji privlače turiste u države koje su receptivna tržišta medicinskog turizma.

Pacijente primarno privlači niža cijena medicinskih zahvata i tretmana koja može biti i višestruko manja, niže cijene letova koje su omogućile brojne tvrtke posvećene *low-cost* letovima, klinike i bolnice opremljene po najvišim stručnim i tehnološkim standardima, vrhunski obučeno i obrazovano osoblje te ustanove koje su certificirale organizacije za akreditaciju i certificiranje kvalitete zdravstvenih ustanova poput JCI-a, ISQUA-e, NCQA-e, ISO-a, ESQH-a (2, 7, 11, 17). Naravno, turisti ne bi bili turisti kada ih ne bi privlačio luksuzan i povoljan smještaj na nekima od najprivlačnijih svjetskih destinacija. Dodatan poticaj može biti što se na Internetu često oglašavaju paketi koji uključuju sve usluge (*all inclusive*) u kojima je ukupna cijena puta, smještaja, zahvata i skrbi manja od cijene samog zahvata u matičnim državama turista (18).

Upravo je Internet poslužio kao glavna platforma za oglašavanje klinika i bolnica koje se bave medicinskim turizmom, a višejezične i dobro dizajnirane internetske stranice povezane s velikim bazama podataka o medicinskom turizmu temeljni su izvor informacija za potencijalne turiste. S velikom sigurnošću može se tvrditi da medicinski turizam ne bi ni zaživio u ovoj mjeri da nije došlo do ubrzane globalizacije i razvoja Interneta (2, 11, 19, 20).

Unatoč čestim kritikama liječnika i stomatologa iz zemalja koje su emitivna tržišta da su zahvati i rezultati zahvata koje turisti dobiju nekvalitetni i neadekvatni, a kvaliteta kadra koji obavlja zahvate i kvaliteta korištenih materijala krajnje upitne, većina pružatelja usluga medicinskog turizma tvrdi da ulaže velike svote novca u opremu, materijale i stručne edukacije za svoj kadar, a znatan broj pacijenata navodi upravo loše iskustvo s doktorima u matičnim zemljama kao jedan od razloga za putovanje u druge zemlje na liječenje (8, 10, 21, 22).

Ističe se još jedan fenomen, i to primarno u zemljama s velikom emigrantskom populacijom. Uz "klasične" medicinske turiste koji putuju u druge zemlje na liječenje, sve je veći broj ljudi koji dolaze s rada u bogatim zemljama na godišnji odmor u matične države pa usput obave i medicinske zahvate (3, 7).

1.2. Dentalni turizam

Prema udruzi American Dental Association, dentalni turizam definira se kao čin putovanja u drugu državu s ciljem dobivanja stomatološkog liječenja (23).

U brzorastućem sektoru medicinskog turizma, dentalni turizam posljednjih se godina nametnuo kao fenomen koji raste još brže i trenutno je oblik medicinskog turizma koji najbrže raste te je najčešći razlog putovanja turista u druge zemlje radi liječenja (8). U Europi predstavlja tržišni udio od oko 50 % ukupne aktivnosti u medicinskom turizmu, dok je u Republici Hrvatskoj najveći izvor zarade u privatnom zdravstvu (24).

Dvije su osnovne kategorije ljudi koji se odlučuju za dentalni turizam. U prvu, veću skupinu, možemo ubrojiti sve one „klasične“ pacijente koji se odluče za dentalni turizam kako bi dobili stomatološke usluge u zemljama koje sami odaberu, primarno zbog kombiniranja nižih cijena usluga s godišnjim odmorom. Druga skupina bili bi emigranti koji se vraćaju u matične države na godišnji odmor ili u posjet obitelji pa usput obave i sve stomatološke zahvate koji im trebaju, i to po nižim cijenama kod stomatologa u koje imaju povjerenje jer znaju da je zdravstvena skrb u njihovim zemljama kvalitetna (7, 11, 25).

Činjenica kako većina oralnih zahvata, a naročito onih isključivo estetske prirode nije hitna, omogućuje pacijentima da se putem Interneta dobro upoznaju s razinom kvalitete i spektrom usluga koje klinike u različitim državama nude kao i sa svim dodatnim pogodnostima koje oglašavaju. Internetske stranice i internetski oglasi i jesu najčešći način na koji se pacijenti informiraju o klinikama (18, 19, 26).

Osnovni kriteriji izbora za dentalne turiste su: niske cijene, kvaliteta rada, brzina rada, brzo dobivanje termina, pristup zahvatima kojima bilo zbog propisa bilo zbog nepokrivenosti zdravstvenim osiguranjem nemaju pristup u matičnim zemljama, niske cijene letova do ciljnih lokacija, smještaj i dobra turistička ponuda na ciljnim lokacijama, prirodne ljepote, kulturološka sličnost, poznavanje njihova jezika od strane stomatologa, informacije o korištenju novih i modernih tehnologija i materijala te uvjerenje o razini znanja i stručnosti osoblja na temelju međunarodnih certifikata (2, 9, 11, 22, 27, 28, 29).

Važan čimbenik u donošenju odluke pri izboru stomatologa i klinike su i iskustva drugih pacijenata. Većina istraživanja na tu temu tvrdi da je, unatoč modernizaciji i globalizaciji, način oglašavanja kojem ljudi najviše vjeruju prijenos dobrih dojmova od usta do usta. Ako je netko imao pozitivno iskustvo, sigurno će dati preporuku prijateljima i obitelji (27).

Pozitivno iskustvo oblikovat će kratko vrijeme čekanja u čekaonicama, brzo dogovaranje termina, moderna oprema, povoljne cijene, profesionalnost osoblja, dobivanje dobrih i jasnih informacija i savjeta, ljubaznost osoblja, sposobnost stomatologa te dobar odnos cijene i dobivene usluge (8).

Prijenos dobrih iskustava od usta do usta u modernom vremenu prebacio se na Internet u obliku osvrta i kritike pacijenata na račun stomatologa koji su im obavljali zahvat (30).

Najčešći zahvati za koje se pacijenti odlučuju pripadaju domeni dentalne implantologije, fiksne protetike i estetske stomatologije, što je i logično s obzirom na to da se radi o najskupljim zahvatima koje zdravstveno osiguranje rijetko pokriva (8, 10, 31).

1.3. Dentalni turizam u Republici Hrvatskoj

Dentalni turizam u Republici Hrvatskoj pojavio se prije tridesetak godina u Istri i Primorju kada su vlasnici nekih od prvih privatnih stomatoloških klinika u državi počeli primati pacijente iz drugih država, primarno iz Italije i Austrije (31). Unatoč skromnim počecima, danas je dentalni

turizam najrazvijeniji oblik medicinskog turizma u Republici Hrvatskoj (32). Diljem države oko 10000 doktora dentalne medicine, dentalnih asistenata, tehničara i ostalih zaposlenika uglavnom privatnih klinika godišnje obradi na desetke tisuća pacijenata i ostvari ukupan promet od preko 500 milijuna kuna (33). Uvjerljivo najvažnije emitivno tržište za Hrvatsku predstavlja Italija, a ostatak pacijenata uglavnom čine Austrijanci, Nijemci i Slovenci (27). Zbog izrazitih razlika u cijenama i činjenice da su već tradicionalno usmjereni na dentalni turizam, postoje pokušaji da se privuče što veći broj pacijenata iz Ujedinjenog Kraljevstva (31).

Brojni su razlozi zbog kojih se potencijalni pacijenti odluče na Republiku Hrvatsku kao izbor države u kojoj će dobiti željene stomatološke usluge.

Prvi je ušteda. Naime, stomatološke usluge u Republici Hrvatskoj u prosjeku su puno jeftinije nego u državama zapadne Europe. Primjerice, njemački pacijenti u prosjeku uštede 51 % iznosa koji bi potrošili na plaćanje dentalnih zahvata u Njemačkoj ako se odvaže na odlazak u neku od država srednje ili istočne Europe dok bi za Norvežane taj iznos bio 59 %, a za Britance 56 % (16). Međutim, slične cijene mogu dobiti i u svim nama susjednim zemljama (14, 21). Ono što Republiku Hrvatsku zaista izdvaja u odnosu na konkurenciju su ordinacije opremljene po najboljim i najnovijim svjetskim standardima, kvaliteta i stručnost doktora dentalne medicine, uslužnost i ljubaznost osoblja i iznad svega, prirodne ljepote i vrhunski smještajni kapaciteti koji nas i svrstavaju na popis najatraktivnijih turističkih destinacija svijeta (27, 28, 32, 34).

Nadalje, ističe se blizina i odlična prometna povezanost s velikim emitivnim tržištima poput Italije, Austrije i Njemačke, a s uvođenjem brojnih jeftinih letova do svih hrvatskih aerodroma iz bilo kojeg dijela Europe može se doći do hrvatskih ordinacija u par sati (32).

Također, osim lakšeg prelaska granica, što samo po sebi garantira veći dotok europskih turista u naše ordinacije, članstvo u Europskoj uniji donijelo nam je još jednu veliku prednost u odnosu na naše istočnije susjede. Naime, istraživanja pokazuju da potencijalni pacijenti imaju puno veće povjerenje u stručnost i standarde rada i procedura liječnika zemalja članica Europske Unije (16).

Svakako pomaže i činjenica da oko 75 % Europljana ne putuje izvan vlastitog kontinenta, a i po svim dosad provedenim istraživanjima, medicinski turizam, a naročito dentalni turizam, izrazito je regionalnog karaktera te potencijalni pacijenti radije biraju lokacije što bliže domu, što nas čini idealnom lokacijom za naše susjede (2, 14).

Hrvatski stomatolozi prepoznali su i važnost učenja stranih jezika tako da je sve više stomatologa koji uz engleski govore barem još jedan strani jezik u dovoljnoj mjeri da mogu uspješnije liječiti svoje strane pacijente i tako dodatno poboljšati svoju uslugu, komunikaciju s

pacijentom i pacijentov opći dojam o dobivenom tretmanu. Čak se pokreću i specijalizirani tečajevi stranih jezika upravo s tom svrhom (12, 13, 32).

Još jedan izrazito važan čimbenik koji se u svim slučajevima pokazao kao dobitna kombinacija je certificiranje od strane svjetskih organizacija koje garantiraju izvrsnost i visoku kvalitetu zdravstvene usluge, stoga se sve više vlasnika hrvatskih klinika posvetilo unapređenju svojih ordinacija na tu, još višu razinu kvalitete (13, 27).

Najveća središta dentalnog turizma u Republici Hrvatskoj su Istarska i Primorsko-goranska županija. Klinike u tom dijelu Hrvatske imaju najveći godišnji obrtaj stranih pacijenata i to uglavnom iz Italije. Koliki je udio tih klinika u dentalnom turizmu dovoljno opisuje podatak da je 2015. od deset privatnih stomatoloških klinika u Republici Hrvatskoj s najvećom zaradom, njih sedam bilo iz Rijeke, Opatije i Rovinja (35).

Kvarner i Istra ostvarili su toliki napredak u dentalnom turizmu jer su u njega prvi i krenuli. Najbliži su Italiji koja im je emitivno tržište čitave godine, a ne samo za vrijeme turističke sezone, zbog čega dobar dio stomatologa govori talijanski jezik. Dodatan privlačni čimbenik je i činjenica kako nude *all inclusive* pakete jer su se klinike povezale s lokalnim luksuznim hotelima i prijevoznicima i tako proširile paket usluga koje nude pacijentima na svojim internetskim stranicama i oglasima (24, 32, 36).

Grad Zagreb sa svojom okolicom bilježi veliki porast udjela na tržištu dentalnog turizma, potaknutog proširenjem postojećih klinika i otvaranjem novih kapaciteta. Činjenice koja su omogućila Zagrebu da preuzme velik dio tržišta u dentalnom turizmu su izrazito dobra prometna povezanost, kako cestovna tako i zrakoplovna, i obilje različitih kulturnih, športskih i zabavnih sadržaja koji ga čine atraktivnom turističkom destinacijom tijekom cijele godine. Zagreb je izbjegao sezonalnost u svojoj cjelokupnoj turističkoj ponudi, pa tako i u dentalnom turizmu. Većina zagrebačkih klinika ima u svojoj ponudi transfere s aerodroma, smještajne kapacitete i sve ostale usluge koje bi pacijenti mogli zahtijevati i očekivati (24, 27, 32, 35).

U dentalnom turizmu na području Dalmacije kao i u svim ostalim oblicima turizma većina ponude vezana je za gradove na obali. Ponudom se ističu Split, Zadar, Šibenik, Dubrovnik i Vodice. Iako su se stomatolozi iz tog dijela Republike Hrvatske kasnije uključili u sektor dentalnog turizma u odnosu na svoje kolege iz Istre, Primorja i Zagreba, privlačnost Dalmacije kao turističke lokacije koja ima vrhunsku turističku ponudu, smještaj i perspektive daljnjeg razvoja, omogućila je da se u kratkom vremenu ostvare veliki napretci (24, 27, 32, 36).

U ostatku Hrvatske dentalni turizam još nije uzeo previše maha, što je u potpunosti u skladu s činjenicom da je kontinentalni dio Hrvatske u manjoj mjeri turistički razvijen. Međutim, kako je stomatološki kadar u tim područjima jednako školovan i kvalitetan kao i u ostatku Hrvatske, postoji prostor za razvoj pod uvjetom da se izvrše dovoljna ulaganja u oglašavanje i turističku infrastrukturu (24, 27, 32).

Svi dosad nabrojani čimbenici svakako su omogućili razvoj dentalnog turizma u Republici Hrvatskoj, međutim, oni nisu garancija daljnjeg uspjeha i razvoja. Već i prije pandemije virusa SARS-CoV-2 koja je na neko vrijeme u potpunosti ugasila industriju dentalnog turizma, postojali su znakovi za uzbunu jer su brojne vlade i stomatolozi zemalja središnje i istočne Europe prepoznale vrijednosti i mogućnosti razvijanja dentalnog turizma te su poduzele opsežna ulaganja u oglašavanje i razvoj infrastrukture kako bi se uključili u tu profitabilnu djelatnost. Ciljna populacija su im tradicionalna emitivna tržišta dentalnih turista u Europi poput Italije, Njemačke, Austrije i Velike Britanije, što ih čini direktnom konkurencijom hrvatskim stomatolozima (7, 14, 21, 37).

Međutim, ono što predstavlja najveću zapreku održavanju postojeće razine i daljnjeg napredovanja dentalnog turizma u Republici Hrvatskoj je nepostojanje sustavne i razrađene strategije razvoja na razini cijele države (27, 31). Naime, sva postojeća literatura naglašava važnost ulaganja države i razrađivanja detaljnih nacionalnih strategija razvitka medicinskog turizma u cjelini i specifično dentalnog turizma kao najprofitabilnije niše (13). Svaka inicijativa koja je dovela do ovolikog razvoja dentalnog turizma u Hrvatskoj bila je na individualnoj razini i došla je isključivo od privatnika, koji i sami u novinskim intervjuima naglašavaju manjak prepoznavanja i razumijevanja državnih institucija (35, 37, 38, 39).

U posljednjoj nacionalnoj strategiji razvoja turizma koju je Vlada Republike Hrvatske objavila 2013. godine, na 89 stranica teksta pojam dentalni turizam ne spominje se nijednom, a stomatologija kao jedan od aspekata mogućeg razvoja zdravstvenog turizma spominje se u jednoj jedinog rečenici (40). Ta poražavajuća činjenica dovoljno je indikativna koliki je manjak prepoznavanja nadležnih institucija za sektor koji u Republiku Hrvatsku godišnje donosi pola milijarde kuna.

Unatoč tome, inicijativa privatnika i novih generacija mladih stomatologa koji vide dentalni turizam kao sektor u kojem se mogu maksimalno razviti kao stručnjaci i usput dobro zaraditi, pruža nadu da će se dentalni turizam u Republici Hrvatskoj ipak zadržati i nastaviti razvijati. Kako bi i u budućnosti zadržali konkurentnost i što veći udio na tržištu, hrvatski stomatolozi

morat će intenzivno ulagati u edukaciju stručnog kadra, nabavljanje najnovijih tehnologija i materijala, sklapanje ugovora s turističkim agencijama i hotelima kako bi nudili što širi i potpuniji spektar usluga i popratnih sadržaja te, iznad svega, u oglašavanje i individualni odnos sa svakim pacijentom. Prema literaturi, ključ daljnjeg uspjeha ne leži u velikom broju pacijenata i radova nego u visokoj kvaliteti svakog pojedinačnog rada i maksimalnoj posvećenosti svakom pacijentu (24, 27, 28, 32).

1.4. Dentalni turizam u Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji

Budući da su u istraživanje bili uključeni i studenti iz Sarajeva, Mostara i Beograda, u najkraćim crtama bit će opisan dentalni turizam u Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji. U rastu je posljednjih petnaestak godina i predstavlja veliku konkurenciju zemljama u okruženju, naročito Mađarskoj i Hrvatskoj. Cijene u njihovim poliklinikama su 50 % niže nego u Republici Hrvatskoj i uvelike su se okrenuli estetskim zahvatima. Posjećuju ih pacijenti iz cijele Europe, pa čak i iz SAD-a, a kuriozitet je da su cijene toliko niske da se čak i brojni Hrvati odlučuju za dentalni turizam u tim zemljama (7, 32, 41). Glavna središta dentalnog turizma u Republici Srbiji su Beograd, Novi Sad i Niš. (42)

U Bosni i Hercegovini glavna središta dentalnog turizma su Sarajevo, Bihać, Banja Luka i Jajce (43, 44). Prednosti koje omogućuju razvoj dentalnog turizma u ovim državama su izrazito niske cijene i prirodne ljepote te vrhunski obrazovan i kvalitetan kadar (34, 45). Međutim, velik problem predstavlja im manjak prepoznatosti od strane turista iz zemalja koje žele pretvoriti u svoja emitivna tržišta, koji se po postojećoj literaturi može povezati s problemom manjka posredničkih agencija koje bi povezale stručni kadar s potencijalnim turistima (46, 47). Unatoč tome, postoji prostor za napredak i velika perspektiva rasta, kao i to da postanu konkurencija već etabliranim lokacijama za dentalni turizam poput Mađarske i Republike Hrvatske (31, 32). Također, budući da obje zemlje imaju veliku emigrantsku populaciju, veliku priliku za daljnji rast dentalnog turizma mogu pronaći upravo u tim populacijama, kao što su neke druge države već i učinile (7,25).

1.5. Etički aspekti medicinskog i dentalnog turizma

Medicinski turizam s jedne strane ima brojne pozitivne strane, međutim, postoji i čitav niz kritika u literaturi upućenih na račun medicinskog turizma u cjelini, ali i na račun dentalnog turizma kao jednog od najvećih sektora unutar njega.

Jedna od najčešće navođenih prednosti je pristup liječenju i zahvatima koje turisti ne mogu obaviti u svojim matičnim zemljama, bilo zbog toga što ih ne mogu priuštiti bilo zbog toga što žele zahvate koje im zdravstveno osiguranje ne pokriva. Dodatna prednost za pacijente je veća sloboda izbora da sami odaberu kada, gdje, kako i od koga će dobiti zahvate koje žele (2, 6, 39). Nadalje, doktori koji rade u sektoru medicinskog turizma tvrde da im bavljenje tom djelatnošću omogućuje dodatan profesionalni rast i razvoj uslijed brojnih edukacija koje prolaze, i obavljanja zahvata koje pacijenti i zdravstveno osiguranje u njihovim zemljama ne mogu priuštiti (20, 48).

Doktori koji se bave tim djelatnostima ističu kao najvažnije prednosti medicinskog turizma ostajanje mladih liječnika u vlastitim državama čime se sprečava odljev mozgova te *trickle down* učinak na lokalnu ekonomiju, to jest, velik priljev novca u lokalnu ekonomiju kojeg ne bi bilo bez medicinskog turizma (17, 28).

S druge strane, većina postojeće literature koja proučava medicinski turizam spominje i određene negativne strane.

Liječnici, a pogotovo stomatolozi u zemljama koje su emitivna tržišta u medicinskom turizmu, žale se na nisku i neujednačenu kvalitetu radova i korištenih tehnika te materijala u medicinskom i dentalnom turizmu (2, 8, 10).

Javlja se realno pitanje dobivaju li pacijenti koji se odluče za dentalni turizam dovoljno kvalitetnu uslugu (2, 22). Pacijenti se odlučuju na temelju cijena i nemaju sami uvida u kvalitetu radova i materijala, a kao dodatan otežavajući čimbenik kod ovih žalbi navode se slučajevi u kojima pri radu nisu korišteni materijal i tehnike koji se oglašavaju na internetskim stranicama i oglasima klinika (18, 49). Doktori u emitivnim zemljama propituju stručnost i etičnost rada kadra koji se bavi medicinskim turizmom. Naime, oni se moraju baviti postoperativnom skrbi nakon opsežnih zahvata obavljenih u veoma kratkom vremenskom roku (najčešće tri do pet dana u slučaju dentalnog turizma), što može dovesti do niza komplikacija, naročito kod implantoprotetike. Najčešće nemaju sve informacije koje su im potrebne kako bi se dobro skrbili o takvim pacijentima. Budući da se radi o liječnicima u zapadnim zemljama u kojima su tužbe pacijenata puno uobičajenije, oni se često nađu na udaru tužbi nezadovoljnih pacijenata i to za skrb o radovima koje nisu napravili (8, 10, 21, 29, 49, 50).

Često se navodi i problem *overtreatmenta*, odnosno pojave da doktori koji se bave medicinskim turizmom, a naročito estetski kirurzi i stomatolozi, bilo u želji za što većom zaradom bilo zbog pritiska od strane pacijenata rade zahvate koji nisu medicinski ili etički opravdani i potrebni,

često bez potpune dijagnoze i popratne dokumentacije (8, 10, 21).

S druge strane, liječnici koji se bave medicinskim turizmom često se žale da su izloženi ogromnom stresu proizašlom iz dugih radnih dana i gotovo tvorničkih uvjeta u klinikama u kojima rade, kao i zbog pritisaka od strane bahatih pacijenata koji imaju nerealna očekivanja i zahtjeve i misle da imaju pravo na to zbog toga što su “mušterije” koje plaćaju “proizvode” (30, 48, 51).

Pitanje je i koliko zaista medicinski turizam koristi lokalnim ekonomijama i zdravstvenim sustavima u zemljama u kojima se odvija. Naime, statistike pokazuju da ogroman dio svojih profita klinike ulažu natrag u oglašavanje i opremanje, dok se vrlo mali dio uključuje direktno u lokalnu ekonomiju. Nadalje, medicinski turizam potiče još veći jaz između turistički atraktivnih (često i bogatijih) dijelova država ovisnih o turizmu i pasivnih krajeva koji nisu uključeni u turizam, a iz kojih mladi liječnici i stomatolozi iseljavaju i time još više srozavaju razinu zdravstvene skrbi za ljude u tim područjima. Viša primanja u sektoru medicinskog turizma dovode do toga da se u njima zapošljava toliki broj doktora da dolazi do ironičnog obrata, pa se zbog pacijenata koji dolaze iz svojih zemalja zbog visokih lista čekanja u zemljama domaćinima povećavaju liste čekanja, a smanjuje se broj doktora koji se bave domaćim stanovništvom, što dodatno srozava kvalitetu zdravstvene skrbi u tim državama. Tako dolazi do određenog stupnja razvoja i unapređenja standarda života i zdravlja za pojedince koji su direktno uključeni u medicinski turizam ili žive u sredinama u kojima postoji medicinski turizam, dok ljudi koji ne mogu priuštiti takvu razinu njege nemaju gotovo nikakve koristi od industrije medicinskog turizma (17, 48, 51, 52, 53, 54,).

1.6. Svrha rada

Dentalni turizam djelatnost je koja se u posljednjih nekoliko desetljeća nametnula kao jedna od najvažnijih grana unutar vrlo isplative djelatnosti bavljenja medicinskim turizmom. Budući da je medicinski turizam u cjelini, a naročito dentalni turizam kao jedan od njegovi stožernih dijelova do početka pandemije virusa SARS-CoV-2 bio u neprekidnom i gotovo eksponencijalnom rastu prihoda i novca uključenog u tu djelatnost, u očima stomatološke struke, medija i cjelokupne javnosti dentalni turizam percipiran je kao pozitivna pojava koja uvelike može doprinijeti razvoju struke i lokalne ekonomije u onim državama u kojima se veći broj doktora dentalne medicine odluči za bavljenje dentalnim turizmom. Unatoč činjenici da je dentalni turizam postao općepoznati pojam u javnom diskursu velikog broja zemalja diljem svijeta, bilo u onima koje su emitivna tržišta bilo u onima u kojima se aktivnost dentalnog

turizma odvija, postoji izrazito malo znanstvenih i stručnih radova koji su se pobliže pozabavili ovom temom. Nadalje, nema radova koji sustavno i detaljno analiziraju percepciju studenata dentalne medicine o temi dentalnog turizma. Stoga je konačna svrha ovog istraživanja obraditi i izložiti numeričke podatke o stavovima i mišljenjima studenata dentalne medicine u Republici Hrvatskoj i susjednim državama o dentalnom turizmu kao djelatnosti koja uvelike utječe na stomatološku struku u njihovim državama, a u svrhu povećanja baze literature na hrvatskom jeziku za sva daljnja istraživanja o dentalnom turizmu. U diplomskom radu analizirani su podaci dobiveni anonimnom anketom provedenom među 326 studenata studija dentalne medicine iz Republike Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Republike Srbije na pitanja o općenitom mišljenju i percepciji studenata o dentalnom turizmu kao pojavnosti, utjecaju dentalnog turizma kao atraktivnog i profitabilnog sektora za zaposlenje na odluku studenata da upišu studij dentalne medicine, spremnosti na selidbu u drugu sredinu i spremnosti na druge značajne životne promjene kako bi se bavili dentalnim turizmom, spremnosti na učenje stranih jezika, mišljenja o potrebi poznavanja stranih jezika kako bi se postigla zadovoljavajuća kvaliteta rada, planovima i nadanjima o bavljenju dentalnim turizmom kod budućih doktora dentalne medicine, potencijalnoj promjeni percepcije o dentalnom turizmu za vrijeme trajanja studija, a posebna pažnja posvećena je istraživanju stavova studenata dentalne medicine o određenim etičkim aspektima dentalnog turizma, i naposljetku, istraženo je postoje li kod studenata promjene planova o bavljenju dentalnim turizmom kao posljedica pandemije bolesti COVID-19.

2. ISPITANICI I POSTUPCI

Provedba istraživanja odobrena je odlukom Etičkog odbora Stomatološkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu broj: 05-PA-30-XXIII-1/2021. od 21. siječnja 2021. godine.

U ovo istraživanje bilo je uključeno ukupno 326 ispitanika. Ispitanu populaciju činili su studenti dentalne medicine na fakultetima u Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji. Preciznije, u istraživanju su sudjelovali studenti Stomatološkog fakulteta u Zagrebu, Fakulteta Dentalne medicine u Rijeci, Studija Dentalne medicine Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Splitu, Fakulteta za Dentalnu medicinu i Zdravstvo Sveučilišta u Osijeku, Stomatološkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, Studija Dentalne medicine Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru i Stomatološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

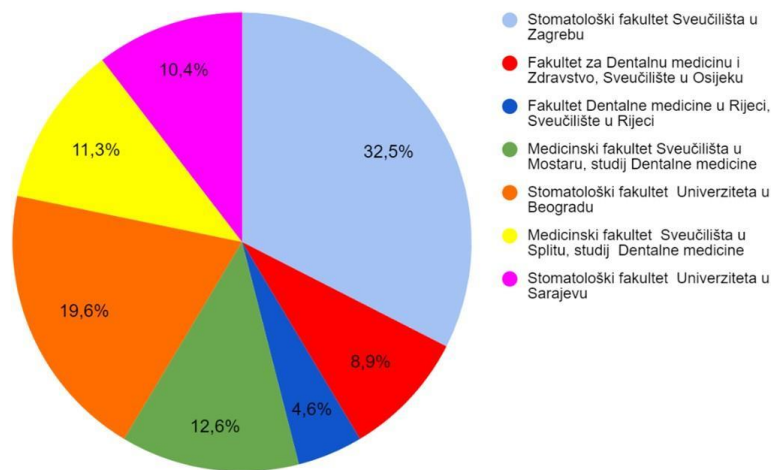
Upitnik u obliku mrežne ankete izrađene u programu Google Forms distribuiran je ispitanicima elektroničkom poštom i na društvenim mrežama. Ispunjavanje upitnika bilo je potpuno anonimno i dragovoljno, a svi sudionici istraživanja upitniku su mogli pristupiti tek nakon potvrđivanja i davanja informiranog pristanka. Sudionici istraživanja ispunjavali su upitnik od 15. veljače 2021. do 1. ožujka 2021. godine.

Dobiveni podaci statistički su obrađeni pomoću računalnih programa Microsoft Excel 2010. i Statistica (Tibco, v. 13. 5. 0. 17, 2018.). Spearman Rank testom izračunani su koeficijenti korelacije. Upitnik se sastojao od 20 pitanja podijeljenih u dva segmenta. U prvom segmentu studenti su odgovarali na pet pitanja kako bi se stekao uvid u sociodemografske karakteristike ispitivane populacije. U drugom segmentu studenti su odgovarali na 15 pitanja kako bi saznali njihovu percepciju dentalnog turizma. Tih 15 pitanja bilo je u obliku Likertove skale s mogućnošću odabira vrijednosti slaganja s tvrdnjom od jedan do pet, gdje jedan označava “uopće se ne slažem”; dva “djelomično se ne slažem”; tri “niti se slažem niti se ne slažem”; četiri “djelomično se slažem”; pet “u potpunosti se slažem”.

3. REZULTATI

U ovo istraživanje bilo je uključeno ukupno 326 ispitanika.

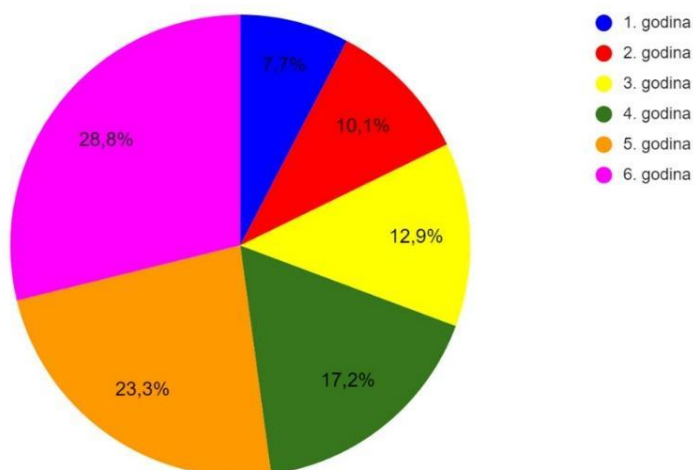
Pomoću prvog segmenta upitnika koji se sastojao od pet pitanja stečen je uvid u sociodemografsku sliku ispitivane populacije. Ispitanu populaciju činilo je 260 osoba ženskog spola (79,8 %) i 66 osoba muškog spola (20,2 %). Raspon godina ispitanika bio je od 19 (4,6 %) do 31 (0,3 %), s time da ih je 284 (87,1 %) bilo u rasponu od 20 do 25 godina života, a najviše ih je imalo 23 godine (19,6 %). Svi ispitanici su u trenutku sudjelovanja u istraživanju bili studenti dentalne medicine na fakultetima u Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji. U istraživanju je sudjelovalo 106 studenata Stomatološkog fakulteta u Zagrebu (32,5 % ukupnog broja ispitanika), 15 studenata Fakulteta Dentalne medicine u Rijeci (4,6 % ukupnog broja ispitanika), 37 studenata Studija Dentalne medicine Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Splitu (11,3 % ukupnog broja ispitanika), 29 studenata Fakulteta za Dentalnu medicinu i Zdravstvo Sveučilišta u Osijeku (8,9 % ukupnog broja ispitanika), 34 studenta Stomatološkog fakulteta Univerziteta u Sarajevu (10,4 % ukupnog broja ispitanika), 41 student Studija Dentalne medicine Medicinskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru (12,6 % ukupnog broja ispitanika) te 64 studenta Stomatološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu (19,6 % ukupnog broja ispitanika).

Slika 1. Prikaz omjera ispitanika po fakultetima

Od ukupnog broja studenata njih 325 (99,7 %) studira na studiju čije je predviđeno trajanje šest godina, a samo je jedan student naznačio da je na studiju koji traje pet godina. U ispitanoj populaciji bilo je 25 studenata koji su na prvoj godini studija (7,7 % ukupnog broja ispitanika), 33 studenta koji su na drugoj godini studija (10,1 %), 42 studenta na trećoj godini studija (12,9 %), 56 studenata na četvrtoj godini studija (17,2 %), 76 studenata na petoj godini studija (23,3

%) te 94 studenata na šestoj godini studija (28,8 % ukupnog broja ispitanika).

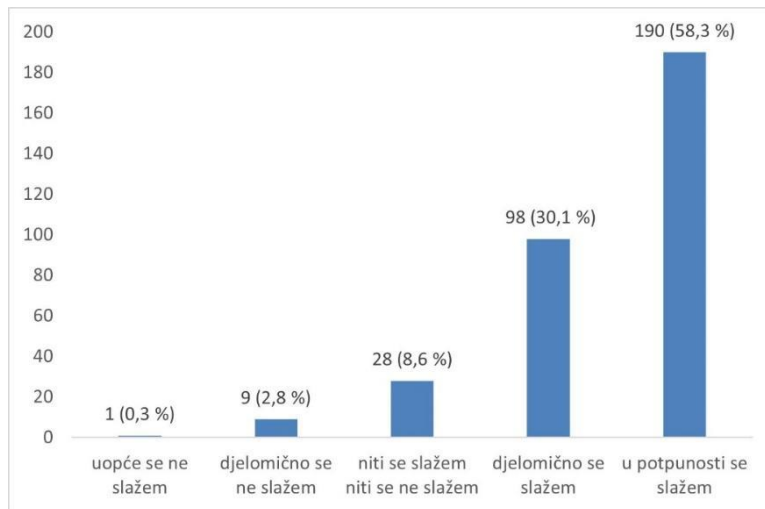

Slika 2. Prikaz omjera ispitanika po godini studija

Detaljnou analizom svih odgovora i statističkom obradom podataka pomoću računalnih programa Microsoft Excel 2010. i Statistica (Tibco, v. 13. 5. 0. 17, 2018.) te izračunavanjem koeficijenta korelacije Spearman Rank testom utvrđeno je kako nema nikakvih značajnih razlika između 326 odgovora na pitanja iz ankete u sklopu istraživanja jer su mišljenja i stavovi studenata svih fakulteta u Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji slični. Iz te činjenice proizlazi da nema potrebe i mogućnosti za izradom stratifikacije budući da ljudi iste generacijske skupine, sličnih afiniteta, životnih nazora i obrazovanja, a koji dolaze iz sličnog podneblja, imaju slična razmišljanja i poglede na profesionalni razvoj i budućnost struke, kao i na djelatnost koja uvelike utječe na budućnost i perspektivu rada u struci u njihovim državama. Shodno tome, odgovori svih ispitanika na idućih 15 pitanja promatrani su kao jedan veliki statistički uzorak.

Idućih 15 pitanja činilo je drugi segment upitnika. Napisana su u obliku 15 tvrdnji, a studenti su uz pomoć Likertove skale izražavali svoje mišljenje o tim tvrdnjama. Skala je bila označena vrijednostima od jedan do pet, gdje je jedan označavalo “uopće se ne slažem”; dva “djelomično se ne slažem”; tri “niti se slažem niti se ne slažem”; četiri “djelomično se slažem”; pet “u potpunosti se slažem”. Sva pitanja navedena su u muškom rodu, ali odnose se i na muške i na ženske sudionike istraživanja.

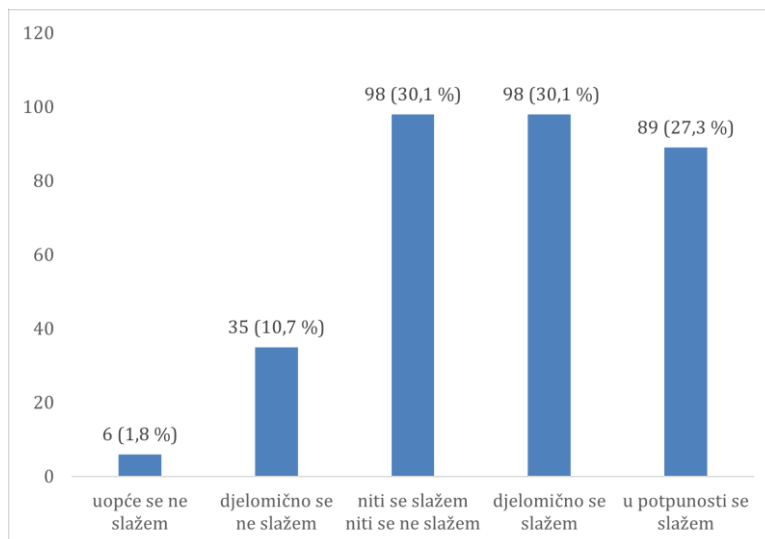
1) Smatram kako je dentalni turizam uglavnom pozitivna pojava.

Slika 3. Prikaz omjera odgovora na prvu tvrdnju

Velika većina (88,3 %) studenata dentalne medicine smatra kako je dentalni turizam uglavnom pozitivna pojava, dok samo 3,1 % studenata ne smatra dentalni turizam pozitivnim.

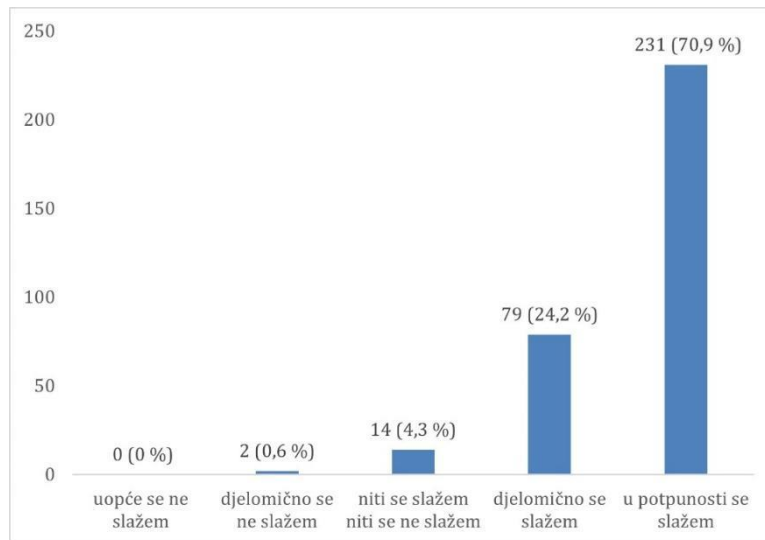
2) Smatram kako je kvaliteta stomatoloških radova u onim zemljama u kojima se velik broj doktora dentalne medicine bavi dentalnim turizmom na višoj razini zbog zahtjeva turista za višom kvalitetom.

Slika 4. Prikaz omjera odgovora na drugu tvrdnju

Veći dio studenata (57,4 %) slaže se s ovom tvrdnjom, dok 12,5 % studenata ne misli kako dentalni turizam podiže kvalitetu stomatoloških radova.

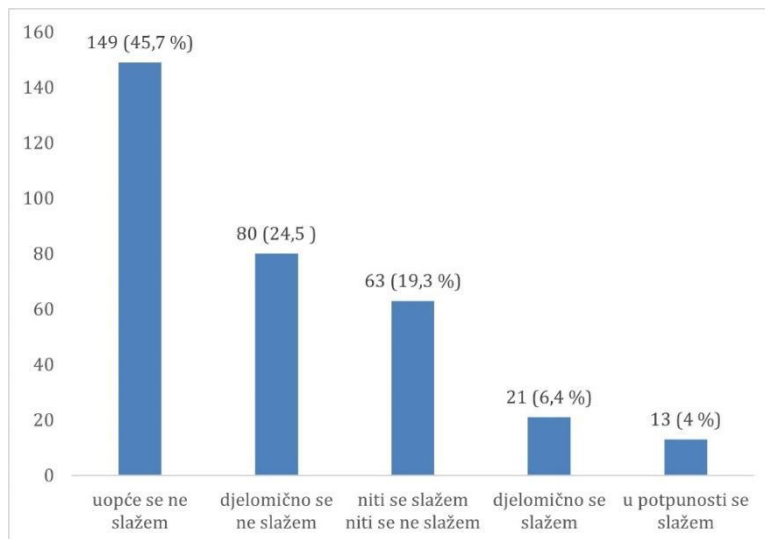
3) Smatram da je bavljenje dentalnim turizmom profitabilna i isplativa djelatnost.

Slika 5. Prikaz omjera odgovora na treću tvrdnju

Gotovo svi studenti dentalne medicine koji su sudjelovali u istraživanju slažu se s tvrdnjom kako je dentalni turizam profitabilna i isplativa djelatnost.

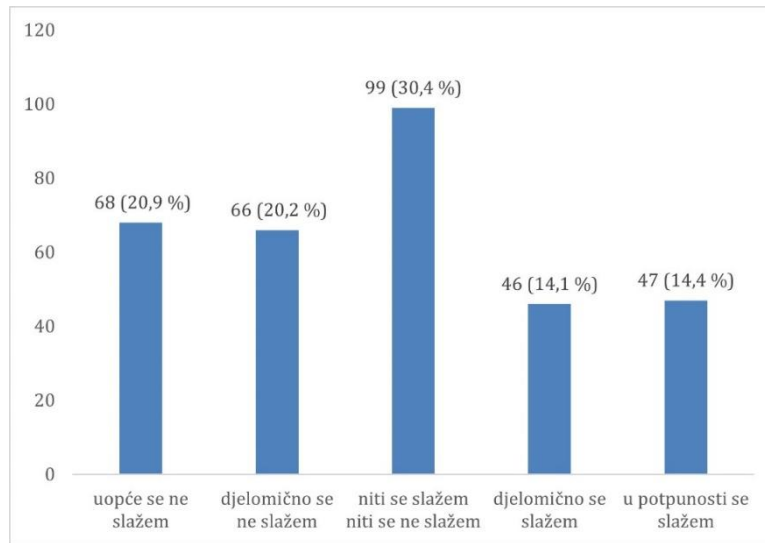
4) Moja percepcija o dentalnom turizmu kao profitabilnoj djelatnosti imala je utjecaj na vlastitu odluku da upišem studij dentalne medicine.

Slika 6. Prikaz omjera odgovora na četvrtu tvrdnju

Ukupno 70,2 % studenata reklo je kako dentalni turizam nije imao utjecaja na njihovu odluku o upisu studija dentalne medicine. Samo 10,4 % studenata kaže kako je dentalni turizam imao utjecaja na njihov izbor studija.

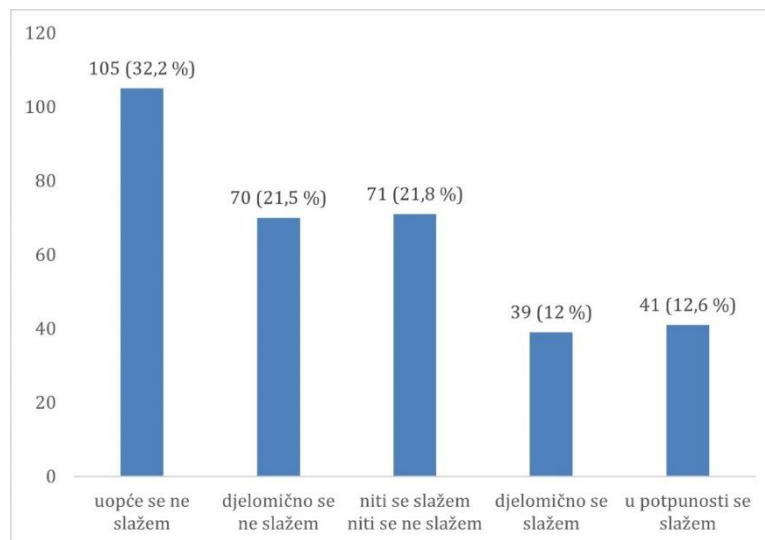
5) Spreman sam na selidbu u drugu sredinu u svojoj državi kako bi se bavio dentalnim turizmom.

Slika 7. Prikaz omjera odgovora na petu tvrdnju

Gotovo trećina (28,5 %) studenata bila bi spremna na selidbu u svojoj državi.

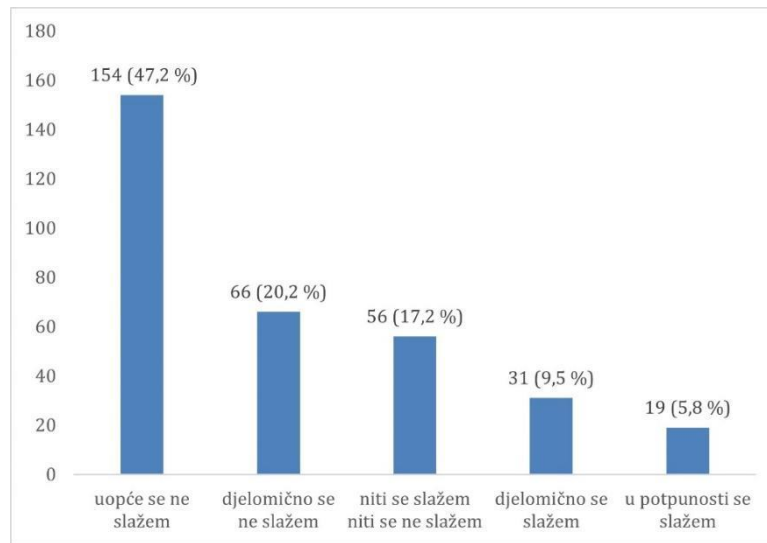
6) Spreman sam na selidbu u drugu državu kako bi se bavio dentalnim turizmom.

Slika 8. Prikaz omjera odgovora na šestu tvrdnju

Kod pitanja o selidbi u drugu državu radi bavljenja dentalnim turizmom ukupno je 24,6 % studenata izrazilo spremnost na takvu odluku.

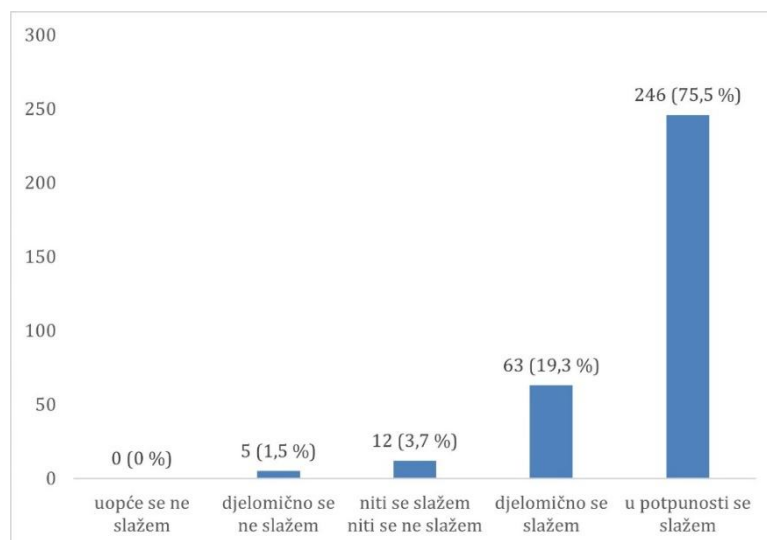
7) Spreman sam specijalizirati nešto što mi nije atraktivno ako će mi to omogućiti bolju zaradu pri bavljenju dentalnim turizmom.

Slika 9. Prikaz omjera odgovora na sedmu tvrdnju

Visokih 67,4 % studenata nije spremno specijalizirati nešto što im nije atraktivno, čak ni ako bi im to omogućilo bolju zaradu pri bavljenju dentalnim turizmom, a samo 15,3 % bilo bi spremno na takav potez.

8) Mišljenja sam da je poznavanje stranih jezika izrazito važno kako bi se moglo na kvalitetan način baviti dentalnim turizmom.

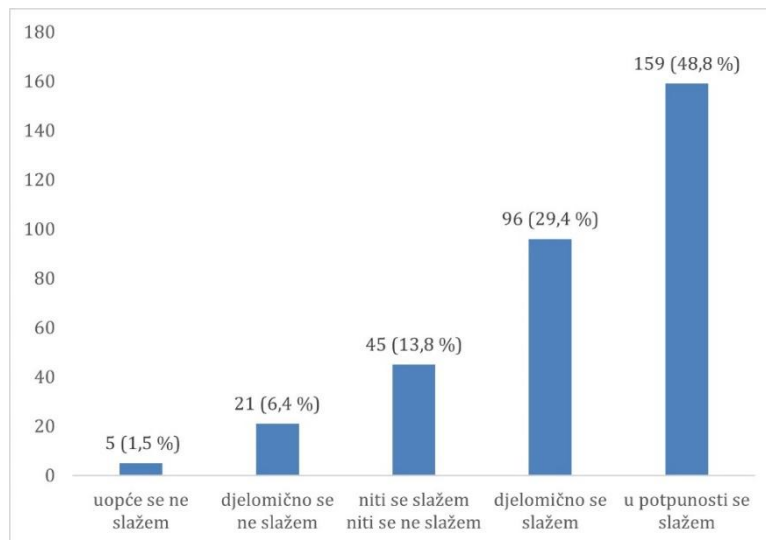

Slika 10. Prikaz omjera odgovora na osmu tvrdnju

Gotovo svi (94,8 %) studenti slažu se s time da je poznavanje stranog jezika od izuzetne

važnosti za kvalitetno bavljenje dentalnim turizmom. Samo 1,5 % studenata to nije smatralo važnim.

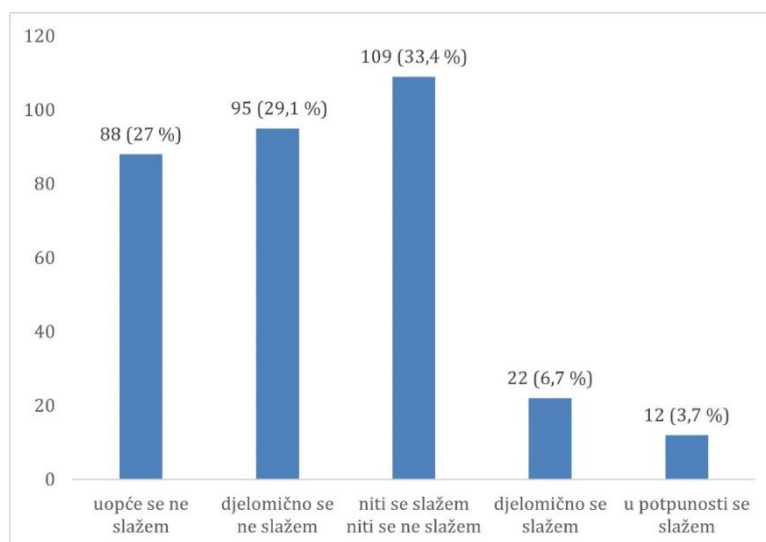
9) Spreman sam naučiti novi strani jezik zbog dentalnog turizma.

Slika 11. Prikaz omjera odgovora na devetu tvrdnju

Visokih 78,2 % studenata izrazilo je kako bi bili spremni na učenje novog stranog jezika zbog dentalnog turizma, a 7,9 % bilo je protivno toj ideji.

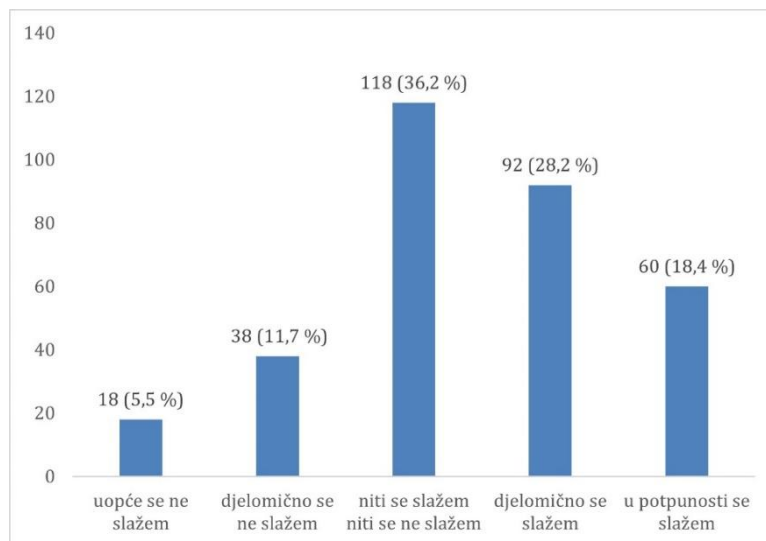
10) Planiram se baviti dentalnim turizmom odmah nakon diplomiranja.

Slika 12. Prikaz omjera odgovora na desetu tvrdnju

Samo 10,4 % studenata ima planove za bavljenje dentalnim turizmom odmah nakon diplomiranja, dok ih je 56,1 % protivno takvoj ideji.

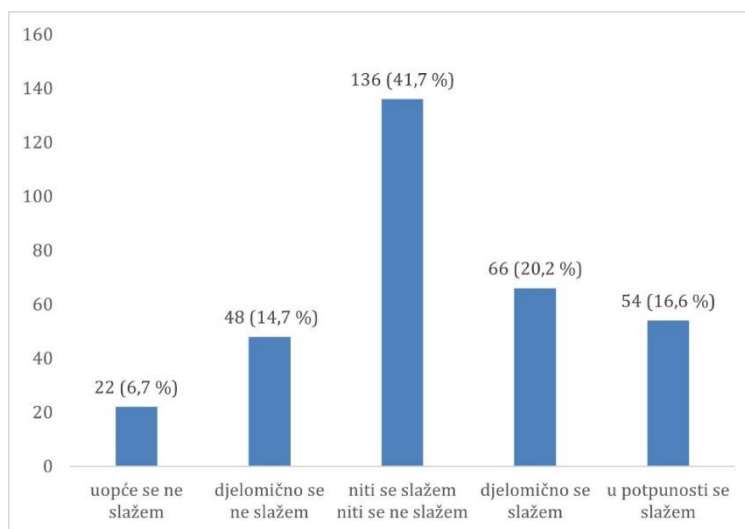
11) Planiram se baviti dentalnim turizmom nakon što steknem još nekoliko godina iskustva u struci.

Slika 13. Prikaz omjera odgovora na jedanaestu tvrdnju

Situacija je znatno drugačija kada se studentima predloži ideja bavljenja dentalnim turizmom nakon stjecanja nekoliko godina iskustva u struci. Takav plan ima 46,8 % ispitanih studenata.

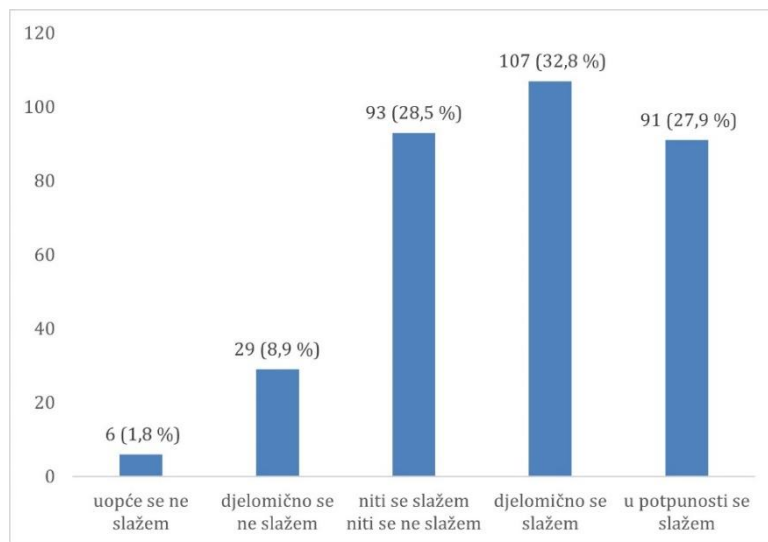
12) Moja percepcija o dentalnom turizmu kao pojavnosti promijenila se nabolje za vrijeme trajanja studija.

Slika 14. Prikaz omjera odgovora na dvanaestu tvrdnju

Samo 36,8 % studenata kaže kako se njihova percepcija o dentalnom turizmu promijenila nabolje za vrijeme trajanja studija.

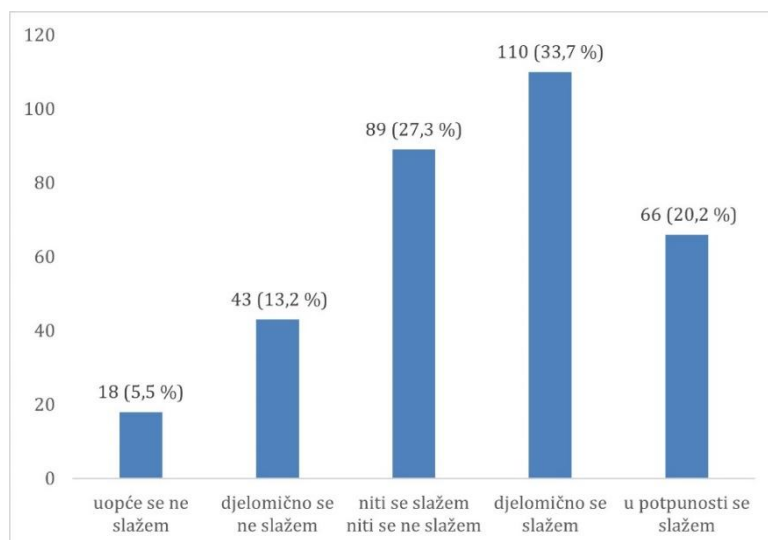
13) Smatram kako su određeni etični aspekti dentalnog turizma upitni zbog načina na koji se provode stomatološki zahvati (ubrzane procedure, smanjena mogućnost naknadnih kontrola po zahvatu, prevelika usredotočenost na zaradu, upitna kvaliteta rada).

Slika 15. Prikaz omjera odgovora na trinaestu tvrdnju

Čak 60,7 % studenata smatra kako su određeni etični aspekti dentalnog turizma upitni zbog načina na koji se zahvati provode.

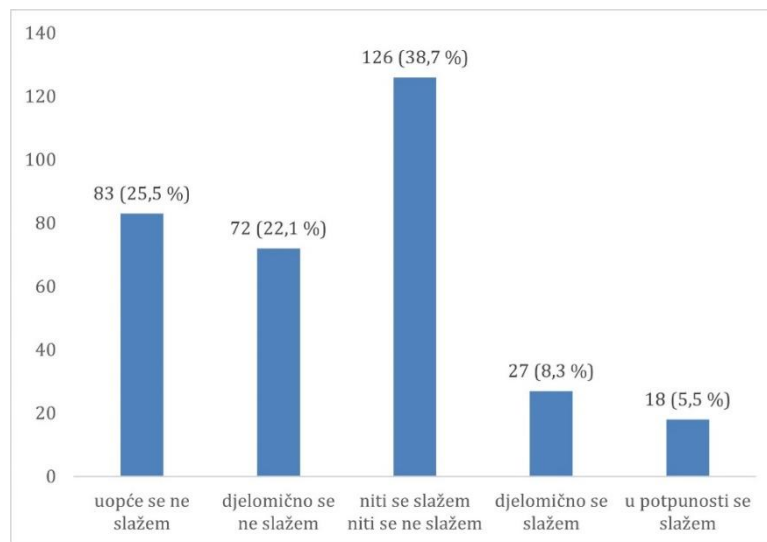
14) Smatram kako je etičnost dentalnog turizma upitna zbog toga što se doktori dentalne medicine fokusiraju samo na one pacijente koji im donose dobru zaradu, a obično se nalaze u državama u kojima velika većina stanovnika nema mogućnost pristupa tako kvalitetnoj usluzi kakvu oni pružaju zbog loše ekonomske situacije.

Slika 16. Prikaz omjera odgovora na četrnaestu tvrdnju

53,7 % studenata smatra da je etičnost dentalnog turizma upitna zbog fokusa na profitabilnije pacijente

15) Budući da su sve ekonomske aktivnosti povezane s turizmom, pa tako i dentalni turizam, doživjele drastičan pad zbog pandemije bolesti COVID-19, moji planovi o bavljenju dentalnim turizmom su se uvelike promijenili i više ne vidim perspektivu za sebe u tom polju.

Slika 17. Prikaz omjera odgovora na petnaestu tvrdnju

Unatoč pandemiji, 47,6 % studenata kaže kako se njihovi planovi nisu promijenili i da i dalje vide perspektivu u tom polju za sebe.

4. RASPRAVA

Istraživanje se provodilo s ciljem saznavanja percepcije studenata dentalne medicine o dentalnom turizmu kao djelatnosti koja je u ovom stoljeću uvelike utjecala na bavljenje stomatologijom u Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji i postala jedan od najatraktivnijih izbora karijere za doktore dentalne medicine.

Budući da je Republika Hrvatska već uvelike etablirana kao jedna od najvažnijih europskih destinacija za dentalni turizam, a stomatolozi u Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji aktivno rade na tome da se u što većoj mjeri uključe u ovu djelatnost, ne iznenađuje činjenica da velika većina (preko 80 posto) studenata dentalni turizam doživljava kao pozitivnu pojavu (7, 27, 46). Nadalje, studenti uglavnom smatraju kako je kvaliteta stomatoloških radova u onim zemljama u kojima se velik broj doktora dentalne medicine bavi dentalnim turizmom na višoj razini zbog zahtjeva turista za višom kvalitetom, što je razumljivo jer je većina studenata svjesna kolika ulaganja u edukacije i opremu vrše stomatolozi koji se bave tom aktivnošću u njihovim državama (27).

Ti rezultati u skladu su s izjavama i mišljenjima ispitivanih doktora dentalne medicine iz zemalja koje su receptivna tržišta za dentalni turizam iz već postojeće literature koji na sličan način opisuju dentalni turizam kao aktivnost koja ih potiče na ulaganje u kvalitetu opreme i obrazovanja i bolji rad (11, 21, 48). Time se pokazalo kako pozitivna percepcija o dentalnom turizmu nije nužno uvjetovana direktnom uključenošću u tu djelatnost nego može nastati i samim življenjem u državi u kojoj se dentalni turizam odvija, a naročito ako postoji perspektiva za bavljenje tom aktivnosti. Međutim, takvi stavovi su u gotovo potpunoj suprotnosti s literaturom koja je analizirala stavove i mišljenja stomatologa i liječnika iz država koje su emitivna tržišta za dentalni i medicinski turizam, a koji su, kao što je već spomenuto, propitivali kvalitetu radova, materijala, ali i stručnost osoblja koje se bavi dentalnim i medicinskim turizmom (8, 10, 21, 49, 50). Postoji potreba za daljnjim istraživanjem u kojem bi se sustavno proučilo zašto dolazi do toliko izražene razlike u stavovima i jesu li oba toliko polarizirana mišljenja utemeljena na činjenicama i dokazima ili se, s jedne strane, radi o opravdavanju usredotočenosti na financijsku dobit i bogate turiste na štetu siromašnijih domaćih pacijenata te prikrivanju kršenja etičkih normi i pravila struke kod onih koji opisuju samo pozitivne strane dentalnog turizma a s druge strane, proizlazi li stav doktora u emitivnim zemljama iz stereotipiziranja, kulturološkog rasizma i straha za gubitak profita ili iz stvarne i opravdane brige za pacijente (8, 48, 49, 51, 52).

Kako bi se ispitala spremnost na značajne životne promjene i prilagodbe radi bavljenja

dentalnim turizmom, istraživanje je uključivalo i pitanja o utjecaju dentalnog turizma kao atraktivnog i profitabilnog sektora za zaposlenje na odluku studenata da upišu studij dentalne medicine, spremnosti na selidbu u drugu sredinu i spremnosti na specijalizaciju nečega što im inače ne bi bio prvi izbor radi dentalnog turizma.

Unatoč činjenici da 95,1 % studenata percipira dentalni turizam kao profitabilnu i isplativu djelatnost, više od 70 posto studenata tvrdi kako ta percepcija nije imala utjecaja na odluku da upišu studij dentalne medicine. Ipak, gotovo trećina ispitanih studenata bila bi spremna na selidbu unutar vlastite države, a gotovo četvrtina i na selidbu u inozemstvo u svrhu bavljenja dentalnim turizmom. To dodatno potvrđuje postojanje fenomena kojeg su autori prijašnjih istraživanja o dentalnom i medicinskom turizmu u državama u kojima se relativno velik broj mladih stomatologa i liječnika odlučuje za tu djelatnost nazvali “unutarnji odljev mozgov” (*internal brain-drain*) (52, 53). Pretpostavka je kako će se i u zemljama zahvaćenima ovim istraživačkim radom, ako se dentalni i medicinski turizam nastave razvijati brzinom iz vremena prije pandemije, pojaviti sličan problem manjka stručnog kadra i zadovoljavajuće razine zdravstvene skrbi u onim predjelima u kojima nema mogućnosti za razvoj tih djelatnosti, dok bi u turistički atraktivnim lokacijama moglo doći do prezasićenja tržišta, kao što su pokazali radovi koji su proučavali razvoj medicinskog turizma u Meksiku i zemljama jugoistočne Azije (17, 51, 52, 53).

Međutim, usprkos relativno velikoj spremnosti na selidbu, samo 15,3 % sudionika istraživanja bilo bi spremno specijalizirati nešto što im nije atraktivno ako bi im to omogućilo bolju zaradu pri bavljenju dentalnim turizmom, dok visokih 67,4 % studenata nije spremno na toliku prilagodbu. Ti rezultati mogu se objasniti činjenicom da su, ako se kao pokazatelj uzmu statistike Hrvatske stomatološke komore, stomatolozima općenito najprivlačnije specijalizacije iz ortodoncije, oralne kirurgije i stomatološke protetike, odnosno upravo one specijalizacije unutar kojih pripadaju najčešći zahvati za koje se, prema literaturi, turisti odlučuju i koji omogućuju toliko dobru zaradu pri bavljenju dentalnim turizmom (8, 31, 55).

Što se tiče poznavanja stranih jezika, gotovo svi studenti svjesni su kako je ono od izuzetne važnosti za kvalitetno bavljenje dentalnim turizmom i velika većina spremna je naučiti novi jezik ako se odluče za rad u ovoj djelatnosti. To ne čudi kada se uzme u obzir da istraživanja o najvažnijim čimbenicima na temelju kojih potencijalni turisti donose odluku o izboru stomatologa ili liječnika u drugoj državi čije će usluge odabrati redovito naglašavaju kako je upravo poznavanje jezika pacijenta od strane osoblja ordinacije koju izaberu jedan od presudnih čimbenika pri donošenju takve odluke (11, 16). Dodatno pojašnjenje za takav stav studenata

može se pronaći u činjenici kako većina sudionika u istraživanju studira u Republici Hrvatskoj, u kojoj su upravo oni dijelovi države u kojima veći broj stomatologa govori talijanski jezik bili prva područja u kojima se dentalni turizam masovno razvio upravo zbog poznavanja jezika i blizine talijanskog tržišta (24, 32).

Kod planova o budućnosti i vlastitom bavljenju dentalnim turizmom, studenti su mahom odbacili ideju da se bave dentalnim turizmom odmah nakon diplomiranja i samo 10,4 % ima takve planove. Ipak, puno veći broj studenata (46,8 %) planira se baviti dentalnim turizmom nakon nekoliko godina stjecanja iskustva u radu u struci, što je i logično s obzirom da se radi o aktivnosti u kojoj pacijenti biraju stomatologa na temelju reputacije i preporuka prijašnjih pacijenata, a koje će sigurno biti bolje za iskusnije stomatologe (27). Postojeća literatura na temu dentalnog turizma naglašava kako bavljenje dentalnim turizmom zahtijeva značajna ulaganja u modernu i kvalitetnu opremu te dodatne edukacije kako bi se privuklo turiste i pretpostavka je kako i to ima utjecaja na ovakvo razmišljanje jer će nakon nekoliko godina rada lakše moći uložiti potrebne svote novca u opremanje ordinacija po najnovijim i najvišim standardima kvalitete koje takvi pacijenti očekuju (12, 21).

Iznenadujuća je činjenica da, unatoč tome što su se za vrijeme studiranja imali priliku puno bolje upoznati sa svim aspektima stomatološke struke i perspektivama zaposlenja nakon diplomiranja, samo 36,8 % studenata kaže kako se njihova percepcija o dentalnom turizmu promijenila nabolje za vrijeme trajanja studija. Budući da ih 88,3 % ima pozitivno mišljenje o dentalnom turizmu, to je dobar indikator koliko je zapravo u zemljama koje su receptivna tržišta dentalnog turizma on u općoj populaciji prepoznat kao profitabilna djelatnost i atraktivan izbor karijere, što su potvrdila i prijašnja istraživanja (14, 20, 50).

Kod tvrdnji kojima se istraživalo stavove i mišljenja studenata o etički potencijalno problematičnim aspektima dentalnog turizma, čak 60,7 % studenata složilo s tvrdnjom da ubrzane procedure rada, smanjena mogućnost naknadnih kontrola po zahvatu, prevelika usredotočenost na zaradu te upitna kvaliteta rada kod dijela stomatologa i stomatoloških zahvata u okviru dentalnog turizma mogu stvoriti određene moralne dileme o takvom načinu rada i djelovanja. Ti se problemi u svojoj relevantnoj literaturi naglašavaju kao najnegativnije pojave u dentalnom turizmu i najčešći su argumenti doktora dentalne medicine protivnih ovoj djelatnosti (8, 50).

Nadalje, 53,7 % studenata smatra kako je etičnost dentalnog turizma upitna zbog toga što se

doktori dentalne medicine usredotočuju samo na one pacijente koji im donose dobru zaradu, a obično se nalaze u državama u kojima velika većina stanovnika nema mogućnost pristupa tako kvalitetnoj usluzi kakvu oni pružaju zbog loše ekonomske situacije. Ipak, unatoč tom pohvalnom stavu, više od polovine sudionika istraživanja planira se u budućnosti baviti dentalnim turizmom. To implicira da ne planiraju biti zaposlenici državnih zdravstvenih sustava, što pokazuje da nemaju planove i želje za pružanjem stomatološke zdravstvene skrbi socijalno najosjetljivijim skupinama u vlastitim državama koje nemaju mogućnost priuštiti sebi privatnu stomatološku skrb. Time se dodatno potvrđuju rezultati jedinog dosad provedenog istraživanja o socijalnoj osviještenosti studenata dentalne medicine, a koje je pokazalo manjak stvarne brige i razumijevanja za socijalno najugroženije skupine u društvu i njihovo oralno zdravlje (56). To istraživanje, zajedno s izjavama doktora dentalne medicine koji se bave dentalnim turizmom u državama s velikim brojem stanovnika na granici ili ispod granice siromaštva, pokazalo je da u stomatološkoj struci u cjelini postoji izrazita tendencija fokusiranja na privatne prakse i pacijente koji mogu priuštiti skupe i komplicirane stomatološke zahvate, zbog čega dolazi do srozavanja razine kvalitete zdravstvene zaštite i pristupa zdravstvenoj zaštiti za socijalno najugroženije u zemljama u kojima je visoko razvijen medicinski i dentalni turizam (48, 51, 52, 53). S druge strane, u nekom budućem istraživanju bilo bi zanimljivo saznati postoji li u Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji trend sličan onomu primijećenom u, primjerice, Meksiku i Rumunjskoj, gdje su brojni mladi doktori dentalne medicine prisiljeni potražiti posao u privatnoj praksi i sektoru dentalnog turizma jer zbog prevelikih upisnih kvota postoji višak stomatologa na tržištu rada u odnosu na stvarne potrebe tih država (20, 51).

Pitanja koja su služila za istraživanje etičkih aspekata dentalnog turizma pokazala su da, unatoč relativno visokoj etičkoj osviještenosti studenata, postoji potreba za dodatnim educiranjem kako studenata tako i stomatologa koji se već bave dentalnim turizmom kako bi se izbjeglo u literaturi često spominjano srozavanje razine kvalitete zdravstvene zaštite i pristupa zdravstvenoj zaštiti za socijalno najugroženije u zemljama u kojima je visoko razvijen medicinski i dentalni turizam, ali i radi izbjegavanja pada sveukupne kvalitete rada u okviru dentalnog turizma zbog korištenja etički upitnih metoda rada (48, 52, 53).

S obzirom na to da je pandemija bolesti COVID-19 dovela do velikih poteškoća u svim djelatnostima, a naročito onima koje su direktno povezane s putovanjem, poput dentalnog turizma, posljednje pitanje služilo je kako bi se saznalo postoje li potencijalne promjene planova kod studenata vezano za bavljenje dentalnim turizmom. Iznenadjuća, ali i ohrabrujuća

činjenica koja pruža veliku nadu u daljnji rast i razvoj dentalnog turizma u Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji je ta da se, unatoč trenutnim pesimističnim perspektiva, gotovo pola ispitanih studenata i dalje planira baviti dentalnim turizmom u budućnosti.

Iako je istraživanje bilo potpuno anonimno, što je dalo svim sudionicima mogućnost da budu potpuno iskreni u svojim odgovorima te se tako moglo dobiti realnu sliku o stavovima i mišljenjima studenata dentalne medicine iz triju zemalja koje aktivno sudjeluju u dentalnom turizmu o toj djelatnosti, i istraživanje ipak ima određena ograničenja. Prvo proizlazi iz činjenice da u istraživanju nisu sudjelovali svi studenti dentalne medicine iz tih zemalja. Nadalje, za pretpostaviti je da su u istraživanju sudjelovali oni studenti koji imaju određeno znanje i definirane stavove o dentalnom turizmu. Te dvije činjenice znače kako postoji mogućnost da cjelokupna studentska populacija ima stavove koji bi statistički odstupali od proučavane populacije sudionika u istraživanju. Nadalje, u ispitanjoj populaciji prevladavaju osobe ženskog spola i s viših godina studija. Međutim, to je opravdano činjenicom da je velika većina studenata na svim fakultetima koji su sudjelovali u istraživanju ženskog spola, a studenti viših godina imaju veću tendenciju sudjelovati u istraživanjima za potrebe diplomskih radova.

Budući da je ovo prvo istraživanje koje je proučavalo stavove i mišljenja studenata dentalne medicine o dentalnom turizmu, njegova temeljna namjena bila je dobiti uvid kako uopće studenti percipiraju fenomen dentalnog turizma. Istraživanje je pokazalo da studenti imaju izrazito pozitivan stav o dentalnom turizmu te da iznenađujuće velik broj studenata dentalne medicine iz Republike Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Republike Srbije ima planove i nadanja o bavljenju dentalnim turizmom u budućnosti. Međutim, istraživanje je pokazalo kako postoji potreba za dodatnim obrazovanjem studenata o potencijalno problematičnim etičkim aspektima dentalnog turizma. Dobar primjer kako se to može ostvariti je interdisciplinarni poslijediplomski studij dentalnog turizma koji je pokrenut na Stomatološkom fakultetu u Zagrebu (57). U sklopu tog studija postoji čitav niz obveznih i izbornih predmeta pomoću kojih svi studenti mogu dobiti brojna teoretska i praktična znanja iz područja turizma, ekonomije, menadžmenta, ali i saznati sve o etičnom poslovanju i radu. Takav studij, zasad jedini u svim trima državama koje su bile uključene u istraživanje, uvelike će doprinijeti unapređenju kvalitete rada i razine obrazovanosti i etičke osviještenosti kod onih doktora dentalne medicine koji se odluče za dodatno obrazovanje kako bi bili bolji pružatelji usluga u okviru dentalnog turizma.

5. ZAKLJUČAK

Rezultati istraživanja pokazali su da velika većina studenata dentalne medicine u Republici Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Republici Srbiji ima pozitivno mišljenje o dentalnom turizmu. Nadalje, većina studenata smatra kako je kvaliteta stomatoloških radova u zemljama u kojima se velik broj stomatologa bavi dentalnim turizmom na višoj razini. Premda gotovo svi studenti drže kako je dentalni turizam isplativa djelatnost, to mišljenje kod većine nije imalo utjecaja na odluku da upišu studij dentalne medicine. Manji, ali ipak značajan dio studenata, bio bi spreman na selidbu u drugu sredinu u svojoj državi ili čak u drugu državu radi bavljenja dentalnim turizmom. Većina studenata ne bi specijalizirala nešto što im nije atraktivno radi dentalnog turizma. Nadalje, gotovo svi studenti smatraju kako je poznavanje stranih jezika izrazito važno za kvalitetno bavljenje dentalnim turizmom i većina bi naučila novi strani jezik zbog dentalnog turizma. Jako mali broj studenata planira se baviti dentalnim turizmom odmah nakon diplomiranja, međutim, gotovo polovica ima takve planove nakon stjecanja nekoliko godina iskustva u radu u struci. Percepcija o dentalnom turizmu promijenila se nabolje kod malo više od trećine studenata za vrijeme trajanja studija. Dobar dio studenata je u nekoj mjeri svjestan etičkih problema koji se vežu uz dentalni turizam, međutim gotovo polovica studenata nije svjesna tih problema te im je potrebna dodatna edukacija po tom pitanju. Unatoč trenutno lošim perspektivama dentalnog turizma zbog pandemije bolesti COVID-19, velikom broju studenata to nije promijenilo planove o bavljenju dentalnim turizmom.

6. LITERATURA

1. Christopoulou-Aletra H, Togia A, Varlami C. The “smart” Asklepieion: A total healing environment. *Arch. Hell. Med.* 2010;27(2):259–63.
2. Turner L. Cross-border dental care: “dental tourism“ and patient mobility. *Br Dent J* 2008;204(10):553-54.
3. Ghosh T, Mandal S. Medical Tourism Experience: Conceptualization, Scale Development, and Validation. *J. Travel Res.* 2019;58(8):1288-1301.
4. Medical tourism market Size [Internet]. *Alliedmarketresearch.com*. [pristupljeno 24.05.2021]. Dostupno na: <https://www.alliedmarketresearch.com/medical-tourism-market>
5. Bookman MZ, Bookman KR. *Medical Tourism in Developing Countries*. 1st ed. New York: Palgrave Macmillan US.; 2007 Chapter 1, An Introduction to Medical Tourism; p.1–19.
6. Connell J. Medical tourism: Sea, sun, sand and ... surgery. *Tour Manag.* 2006;27(6):1093–100.
7. Tihi B, Peštek A. Razvoj dentalnog turizma na području Sarajeva. *Acta turistica.* 2009;21(2):123-250.
8. Lovelock B, Lovelock K, Lyons K. The impact of outbound medical (dental) tourism on the generating region: New Zealand dental professionals' perspectives. *Tour Manag.* 2018;67:399-410.
9. Gheorghe R, Zürcher A, Filippi A. Dental tourism from Switzerland to Germany. *Swiss Dent J.* 2017;127(7-8):618-33.
10. Barrowman RA, Grubor D, Chandu A. Dental implant tourism. *Aust Dent J.* 2010;55(4):441-5.
11. Lwin HNN, Punnakitikashem P, Thananusak T. The level and determinants of international patient satisfaction with dental tourism in Bangkok, Thailand. *Cogent bus manag.* 2021;8(1):1898316.
12. Jaapar M, Musa G, Moghavvemi S, Saub R. Dental tourism: Examining tourist profiles, motivation and satisfaction. *Tour Manag.* 2017;61:538–52.
13. Kesar O, Mikulić J. Medical tourist satisfaction and dissatisfaction with dental care services: An exploratory case study. *ToSEE – Tourism in Southern and Eastern Europe.* 2017;4:243-58.
14. Oltean FD, Gabor MR, Stăncioiu A-F, Kardos M, Kiss M, Marinescu RC. Aspects of marketing in dental tourism—factor of sustainable development in Romania. *Sustainability.* 2020;12(10):4320.

15. Loubeau PR. The globalization of dental care: An opportunity for Croatian tourism. *Tourism: An International Interdisciplinary Journal* [Internet]. 2009 [pristupljeno 19.04.2021.];57(2):193-199. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/52951>
16. Panteli D, Augustin U, Rottger J, Struckmann V, Verheyen F, Wagner C, Busse R. Informed consumer or unlucky visitor? A profile of German patients who received dental services abroad. *Community Dent Oral Epidemiol.* 2015; 43:415–23.
17. Meghani Z. A robust, particularist ethical assessment of medical tourism. *Dev World Bioeth.* 2011;11(1):16–29.
18. Turner L. "Dental tourism": issues surrounding cross-border travel for dental care. *J Can Dent Assoc.* 2009;75(2):117-9.
19. Kopmaz B, Kitapci NS, Kitapci OC, Bulu SB, Aksu PK, Koksall L, Mumcu G. Dental Websites as New Media Tools for Patients in Dental Health Tourism. *Acta Inform Med.* 2019;27(2):128-32.
20. Constantin F, Kavoura A. Multilingual online communications in corporate websites: Cases of Romanian dental practices and their application to health tourism. *Tourism and Culture in the Age of Innovation.* In: Katsoni V, Stratigea A., editors. *Tourism and culture in the age of innovation: Second international conference IACuDiT, Athens 2015.* Cham, Switzerland: Springer International Publishing; 2018. p. 185-97
21. Kovacs E, Szocska G. „Vacation for your teeth“ - dental tourists in Hungary from the perspective of Hungarian dentists. *Br Dent J.* 2013;215(8):415-8.
22. Conti A, Delbon P, Laffranchi L, Paganelli C. What about the dentist - patient relationship in dental tourism? *J Med Ethics.* 2014;40(3):209-10.
23. American Dental Association: Statement on Dental Tourism – Ethical Obligations of Dentists.[Internet] Studeni 2009. [pristupljeno 25.05.2021.] Dostupno na: <https://www.ada.org/en/about-the-ada/ada-positions-policies-and-statements/statement-on-dental-tourism-ethical-obligations-of>
24. Kuštelega L. Razvoj dentalnog turizma u Hrvatskoj [Diplomski rad]. Koprivnica: Sveučilište Sjever; [Internet] 2018 [pristupljeno 25.05.2021.] Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:122:620202>
25. Jang SH. Here or there: Recent U.s. immigrants’ medical and dental tourism and associated factors. *Int J Health Serv.* 2018;48(1):148–65.
26. Osterle A, Balázs P, Delgado J. Travelling for teeth: characteristics and perspectives of dental care tourism in Hungary. *Br Dent J.* 2009;206(8):425-8.

27. Peručić D. Limitations and development opportunities of dental tourism: The case of Croatia. *Ekonomski vjesnik* [Internet]. 2019 [pristupljeno 19.04.2021.];32(1):93-104. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/221722>
28. Krajnović A, Babić R, Bosna J. Medicinski turizam – neki marketinški i etički aspekti. *Oeconomica Jadertina* [Internet]. 2013 [pristupljeno 19.04.2021.];3(1):16-30. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/108665>
29. Milosevic A. Dental tourism—a global issue? *J Esthet Restor Dent*. 2009;21:289-91.
30. Menon AV. Do online reviews diminish physician authority? The case of cosmetic surgery in the U.S. *Soc Sci Med*. 2017;181:1-8.
31. Demonja D, Uglješić N. Dental Tourism and Business Risks: the Example of the Republic of Croatia. *Interdisciplinary Description of Complex Systems* [Internet]. 2020 [pristupljeno 25.05.2021.];18(4):425-445. <https://doi.org/10.7906/indecs.18.4.3>
32. Gregorić M, Sečan M, Pomper R, Miklik M. Prilike za razvoj poduzetništva u okviru dentalnog turizma u Hrvatskoj. *Obrazovanje za poduzetništvo – E4E* [Internet]. 2019 [pristupljeno 19.04.2021.];9(2):85-100. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/230578>
33. Boltižar M. Za uloženih 10 lipa možemo dobiti minimalno 20 lipa nazad, ovo je grana za budućnost. *Jutarnji list* [Internet] 2020. [pristupljeno 19.04.2020.] <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/za-ulozenih-10-lipa-mozemo-dobiti-minimalno-20-lipa-nazad-ovo-je-grana-za-buducnost-15022656>
34. Lubowiecki-Vikuk A. Consumption of dental services: Medical tourism in CEE. *Eur J Serv Manag*. 2018;27:135–42.
35. Filipović L. Zubarima ide kao podmazano: Pogledajte koliko zarađuju!. *Tportal.hr* [Internet] 22.09.2015. [pristupljeno 19.04.2021.]. Dostupno na: <https://www.tportal.hr/biznis/clanak/zubarima-ide-kao-podmazano-pogledajte-koliko-zaraduju-20150916>
36. Štiković I. Zdravstveni turizam – potencijal Istre u međunarodnom okruženju [Diplomski rad]. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli; 2017 [pristupljeno 18.04.2021.] Dostupno na: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:137:456202>
37. Zdravstveni turizam nam donosi 500 milijuna eura: Talijani nestrpljivo čekaju povratak hrvatskim zubarima. *Novi list* [Internet] 2021. [pristupljeno 19.04.2021.]. Dostupno na: <https://www.novolist.hr/novosti/hrvatska/zdravstveni-turizam-nam-donosi-500-milijuna-eura/>

38. Benčić L. Dentalni turizam u praksi: Rident godišnje obradi 30.000 Talijana i ubere 80 milijuna kuna prihoda. Jutarnji listi [Internet] 21.05.2013. [pristupljeno 19.04.2021.]. Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/globus/biznis/dentalni-turizam-u-praksi-rident-godisnje-obradi-30.000-talijana-i-ubere-80-milijuna-kuna-prihoda-1146713>
39. Relković I. Naša je zemlja idealna destinacija za život u trećoj dobi. Može li Vlada izraditi plan za prihvrat 100 tisuća imućnih europskih umirovljenika?. Jutarnji listi [Internet] 24.04.2018. [pristupljeno 19.04.2021.]. Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/globus/politika/nasa-je-zemlja-idealna-destinacija-za-zivot-u-trecoj-dobi-moze-li-vlada-izraditi-plan-za-prihvat-100-tisuca-imucnih-europskih-umirovljenika-7281180>
40. Vlada Republike Hrvatske. Strategija razvoja turizma Republike Hrvatske do 2020. Ministarstvo turizma i sporta [Internet] 2013. [pristupljeno 19.04.2021.]. Dostupno na: <https://mint.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/130426-Strategija-turizam-2020.pdf>
41. Šegota A. Srbi Hrvatima spašavaju zube i kućni budžet. Jutarnji listi [Internet] 15.09.2009 [pristupljeno 19.04.2021.]. Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/srbi-hrvatima-spasavaju-zube-i-kucni-budzet-2841626>
42. Šta je dentalni turizam i koje su njegove prednosti? [Internet]. Tt-group.net. 2019 [pristupljeno 25.05.2021]. Dostupno na: <http://www.tt-group.net/video/dentalni-turizam/>
43. Dentalni turizam u BiH. Dentalniturizam.ba. [Internet] [pristupljeno 25.05.2021]. Dostupno na: <http://dentalniturizam.ba/?fbclid=IwAR150CKptE6hOCSPBmmW02WvGYUFxqU57wMs-3Ga-yW8wAuoazajpxL1FKw>
44. Dentalni turizam. Stomatološka ordinacija “Unadent” Bihać. [Internet] [pristupljeno 25.05.2021.]. Dostupno na: <https://unadent.ba/dentalni-turizam>
45. Praskalo J, Beganović A, Milanović J, Stanković K. Intraoral dental x-ray radiography in Bosnia and Herzegovina: Study for revising diagnostic reference level value. Radiat Prot Dosimetry. 2020;190(1):90–9.
46. Ljubisavljević T, Živanović S. PROSPECTS OF MEDICAL TOURISM DEVELOPMENT IN SERBIA [Internet]. 2019 [pristupljeno 24.05.2021.];4(2):687-04. Dostupno na: <https://www.tisc.rs/proceedings/index.php/hitmc/article/view/322>
47. Lubowiecki-Vikuk A, Dryglas D. Medical tourism services and medical tourism destinations in Central and Eastern Europe - the opinion of Britons and Germans. Economic

research - Ekonomska istraživanja [Internet]. 2019 [pristupljeno 24.05.2021.];32(1):1256-1274. Dostupno na: <https://doi.org/10.1080/1331677X.2019.1627892>

48. Adams K, Snyder J, Crooks VA, Berry NS. A critical examination of empowerment discourse in medical tourism: the case of the dental tourism industry in Los Algodones, Mexico. *Global Health*. 2018;14(1):70.

49. Misch CM. Editorial: Dental tourism for implant treatment: Dream vacation or nightmare?. *Int J Oral Implantol (Berl)*. 2020;13(3):203–4.

50. Ashiti S, Moshkun C. Dental tourists: treat, re-treat or do not treat? *Br Dent J*. 2021;230(2):73–6.

51. Adams K, Snyder J, Crooks VA, Berry NS. "Stay cool, sell stuff cheap, and smile": Examining how reputational management of dental tourism reinforces structural oppression in Los Algodones, Mexico. *Soc Sci Med*. 2017;190:157-64.

52. Adams K, Snyder J, Crooks VA. Narratives of a “dental oasis”: Examining media portrayals of dental tourism in the Border Town of Los Algodones, Mexico. *J Borderl Stud*. 2019;34(3):325–41.

53. Connell J. A new inequality? Privatisation, urban bias, migration and medical tourism. *Asia Pac Viewp*. 2011;52(3):260-71.

54. Freyer W, Kim BS. Medizintourismus und Medizinreisen - eine inter-disziplinäre Betrachtung [Medical tourism and travel - an interdisciplinary approach]. *Gesundheitswesen*. 2014;76(1):65-8.

55. Hrvatska komora dentalne medicine: Strategija razvoja dentalne medicine 2017.-2025. Hrvatska komora dentalne medicine [Internet] 2017. [pristupljeno 25.05.2021.] Dostupno na: https://www.hkdm.hr/pic_news/files/pdf/2019/strategija-dent-medicine-2017-2025.pdf

56. Reis CMR, Rodriguez C, Macaulay AC, Bedos C. Dental students' perceptions of and attitudes about poverty: a Canadian participatory case study. *J Dent Educ*. 2014;78(12):1604–14.

57. Specijalistički studij Dentalno-medicinski turizam – Web Stomatološkog fakulteta [Internet]. Unizg.hr. [pristupljeno 25.05.2021.]. Dostupno na: https://www.sfzg.unizg.hr/studiji/specijalisticki_studij_dentalno-medicinski_turizam

7. ŽIVOTOPIS

Krešimir Domazet rođen je 22. ožujka 1997. godine u Sinju u Republici Hrvatskoj. Osnovnu školu Marka Marulića i Gimnaziju Dinka Šimunovića završio je u rodnom gradu. Stomatološki fakultet u Zagrebu upisao je 2015. godine. Za vrijeme studija obavljao je niz dužnosti u Studentskom zboru Stomatološkog fakulteta i Studentskom zboru Sveučilišta u Zagrebu. Bio je član Fakultetskog vijeća Stomatološkog fakulteta od 2016. do 2021., a u ak. god. 2019./20. bio je predstavnik studenata u Senatu Sveučilišta u Zagrebu. U ak. god. 2019./20. i ak. god. 2020./21. bio je pomoćnik dekana za studentska pitanja na Stomatološkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. U slobodno vrijeme planinari i svira klarinet u Gradskoj glazbi Sinj. Ponosni je član Viteškog alkarskog društva Sinj.

8. DODATAK

Anketni upitnik – ispis internetske stranice

Percepcija dentalnog turizma među studentima dentalne medicine

Poštovani/poštovana,

pozivam Vas da u svojstvu ispitanika sudjelujete u istraživanju u svrhu izrade diplomskog rada, a čiji je glavni cilj istražiti percepciju studenata dentalne medicine o dentalnom turizmu. Budući da se sve više doktora dentalne medicine odlučuje na bavljenje dentalnim turizmom, cilj ovoga istraživanja je prikupiti, statistički analizirati i u konačnici obraditi i objasniti podatke o mišljenjima i stavovima studenata dentalne medicine u Republici Hrvatskoj i susjednim državama o dentalnom turizmu kao pojavnosti koja uvelike utječe na svakodnevni rad, mjesto zaposlenja te način i izbor stručnog usavršavanja sve većeg broja doktora dentalne medicine. U ovom istraživanju sudjelujete dragovoljno na način da ispunite *online* anketni upitnik od 20 pitanja, 5 socio-demografskih i 15 pitanja o percepciji dentalnog turizma. Upitnik je pisan jasnim i razumljivim jezikom, a pitanja su jasna i nedvosmislena. Predviđeno trajanje istraživanja je 10 minuta. Sudjelovanje u istraživanju je dragovoljno, bez novčane naknade te možete prekinuti sudjelovanje u svakoj fazi istraživanja bez ikakvih loših posljedica za sebe. Podaci prikupljeni ovim istraživanjem bit će anonimni, pohranjeni u osobnom računalu istraživača kojem samo on ima pristup. Istraživač Krešimir Domazet izjavljuje da će se rezultati javno objaviti kao skupni rezultati istraživanja u svrhu izrade diplomskog rada bez mogućnosti otkrivanja identiteta pojedinačnog ispitanika/ispitanice. Ispunjavanje ankete smatra se davanjem INFORMIRANOG PRISTANKA za sudjelovanje u gore navedenom istraživanju i dopuštenje za korištenje dobivenih podataka za istraživačke potrebe.

Iskreno Vam zahvaljujem na vremenu i trudu kojeg ste iskazali sudjelujući u ovom istraživanju.

***Obavezno**

1. "Ispunjavanje ankete smatra se davanjem INFORMIRANOG PRISTANKA za sudjelovanje u gore navedenom istraživanju i dopuštenje za korištenje dobivenih podataka za istraživačke potrebe." *

Dobrovoljno pristajem sudjelovati u istraživanju

Percepcija
Dentalnog
turizma
među
studentima
dentalne
medicine

Ljubazno Vas molim da odgovorite na svih 20 pitanja koja se nalaze niže. Na prvih pitanja odgovarate kako bi stekli uvid u sociodemografsku sliku ispitivane populacije, a na preostalih 15 pitanja odgovarate u obliku bodovne skale na linearnom mjerilu od do (tzv. Likertova skala), gdje označava uopće se ne slažem; djelomično se ne slažem niti se slažem niti se ne slažem; djelomično se slažem; u potpunosti se slažem. Sva pitanja navedena su u muškom rodu, ali odnose se i na muške i na ženske sudionike istraživanja.

2. Spol: *

- Muško
- Žensko

3. Dob (brojčano, npr. 23) *

4. Predviđeno trajanje vašeg studija: *

- Pet godina
- Šest godina

5. Na kojoj ste godini studija u vrijeme popunjavanja ankete? *

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.
- 6.

6. Studiram na:

- 1. Stomatološki fakultet Sveučilišta u Zagrebu
- 2. Fakultet Dentalne medicine u Rijeci, Sveučilište u Rijeci
- 3. Medicinski fakultet Sveučilišta u Splitu, studij Dentalne medicine
- 4. Fakultet za Dentalnu medicinu i Zdravstvo, Sveučilište u Osijeku
- 5. Stomatološki fakultet Univerziteta u Sarajevu
- 6. Medicinski fakultet Sveučilišta u Mostaru, studij Dentalne medicine
- 7. Stomatološki fakultet Univerziteta u Beogradu
- 8. Ostalo

7. Smatram kako je dentalni turizam uglavnom pozitivna pojava. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

8. Smatram kako je kvaliteta stomatoloških radova u onim zemljama u kojima se velik broj doktora dentalne medicine bavi dentalnim turizmom na višoj razini zbog zahtjeva turista za višom kvalitetom. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

9. Smatram da je bavljenje dentalnim turizmom profitabilna i isplativa djelatnost. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

10. Moja percepcija o dentalnom turizmu kao profitabilnoj djelatnosti imala je utjecaj na vlastitu odluku da upišem studij dentalne medicine. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

11. Spreman sam na selidbu u drugu sredinu u svojoj državi kako bi se bavio dentalnim turizmom. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

12. Spreman sam na selidbu u drugu državu kako bi se bavio dentalnim turizmom. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

13. Spreman sam specijalizirati nešto što mi nije atraktivno ako će mi to omogućiti bolju zaradu pri bavljenju dentalnim turizmom. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

14. Mišljenja sam da je poznavanje stranih jezika izrazito važno kako bi se moglo na kvalitetan način baviti dentalnim turizmom. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

15. Spreman sam naučiti novi strani jezik zbog dentalnog turizma. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

16. Planiram se baviti dentalnim turizmom odmah nakon diplomiranja. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

17. Planiram se baviti dentalnim turizmom nakon što steknem još par godina iskustva u struci.

*

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

18. Moja percepcija o dentalnom turizmu kao pojavnosti promijenila se nabolje za vrijeme trajanja studija. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

19. Smatram kako su određeni etični aspekti dentalnog turizma upitni zbog načina na koji se provode stomatološki zahvati (ubrzane procedure, smanjena mogućnost naknadnih kontrola po zahvatu, prevelika usredotočenost na zaradu, upitna kvaliteta rada). *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

20. Smatram kako je etičnost dentalnog turizma upitna zbog toga što se doktori dentalne medicine fokusiraju samo na one pacijente koji im donose dobru zaradu, a obično se nalaze u državama u kojima velika većina stanovnika nema mogućnost pristupa tako kvalitetnoj usluzi kakvu oni pružaju zbog loše ekonomske situacije. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

21. Budući da su sve ekonomske aktivnosti povezane sa turizmom, pa tako i dentalni turizam doživjele drastičan pad uslijed pandemije bolesti COVID-19, moji planovi o bavljenju dentalnim turizmom su se uvelike promijenili i više ne vidim perspektivu za sebe u tom polju. *

	1	2	3	4	5	
Uopće se ne slažem	☐	☐	☐	☐	☐	U potpunosti se slažem

Hvala na sudjelovanju u istraživanju i na pomoći! Ukoliko Vas zanimaju rezultati istraživanja, budite slobodni javiti se na *e-mail* adresu kdomazet@sfzg.hr :)